ਨਵਮ ਅਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ

ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੀ "ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ"

ਉਤੇ

ਇਕ ਪੰਛੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਸਿਖਿਜ਼ਮ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

'ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ'

ਉਤੇ

ਇਕ ਪੰਛੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਸਿਖਿਜ਼ਮ

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥਿਕਾ. ਇਕ ਸੌ ਵੀਹ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਟਨ ਦੀਆਂ, ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਨ ੧੯੫੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਛਪਿਆ ਹੈ[1] ਪਰ ਜੋ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ੈਲੀ ਤਾਂ ਗੌਰਵ ਪੂਰਤ ਅਤੇ ਮਧੁਮਈ ਹੈ ਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਾਥਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਉਸ ਤੋਂ ਭੀ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੈ।

੨. ਇਸ ਗ੍ਰੰਥਿਕਾ ਦੀ, ਸੰਨ ੧੯੫੦ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪੇ ਦੀ ਬੀੜ ਦੀ, ਉਥਾਨਕਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ :

> "ਇਸ (ਪੋਥੀ) ਵਿਚ ਨੌਵੇਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਰਚਨਾ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਹੈ. 'ਸੀ' ਦੀ ਥਾਵੇਂ 'ਥੀ', 'ਲਾਗੇ' ਜਾਂ ਨੇੜੇ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਲਉਣੇ' ਤੇ 'ਬ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਵ', ਬਹੁਤ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪਦ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸਫ਼ਰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ ਲਾਗੇ ਦੇ ਗੁਰਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਪੁਸਤਕ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"[2]

ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

> "ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਜੋ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਦ ਜੋ ਉਸੇ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ

---

[1] 'ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ', ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੫੦ ਈਸਵੀ।

[2] ਸਫ਼ਾ, (ਸ)।

ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਸੂ: ਵਿਚ ਭੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭੀ ਕਵੀ ਜੀ (ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ) ਪਾਸ ਹੈ ਸੀ। ਫਿਰ ਐਨ, ੧, ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੰਚਕ ਭਰ ਭੀ ਸੰਸਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀ ਕਵੀ ਜੀ ਪਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਸੀ।'[2]

੩. ਇਸੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਗੌਹ ਨਾਲ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਇਸ ਅੰਤਮ ਸਿੱਟੇ ਉਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਕਿ :

"ਇਉਂ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ੧੮੮੦ ਬਿ: (੧੮੨੩ ਈਸਵੀ) ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਮਤ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।"[3]

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ, ਇਸ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ, ਬੜੀਆਂ ਠਿੱਗਰ ਹਨ, ਪਰ, ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਜਾਚੇ, ਕਤਈ ਤੇ ਹਸਤਾਮਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹਨ।

੪. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਦਲ਼ੀਲਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਤਈ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸੰਦੇਹ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ :

(੧) 'ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ 'ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ' ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਨ ੧੮੪੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਾਸ, ੧੧ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ੧੮੯੭ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (੧੮੪੦ ਈਸਵੀ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਸਿਰਜੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਸੰਨ ੧੮੪੦ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।' ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਕਿੰਤੂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

(੨) 'ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ, ਇਹ ਗ੍ਰੰਥਕਾ ਰਚੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ (੧੭੦੫ ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ "ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ" ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ।' ਇਹ ਦਲੀਲ ਕਤਈ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪੂਰਵ-ਕਲਪਣਾ (pre-supposition) ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ੧ ਤੋਂ ੩੩ ਤਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ੩੯ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੧੮ ਤਕ (੧੧੯ ਤੇ ੧੨੦) ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈਆਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨਾਨੁਸਾਰ, "ਸਵਿਸਤਾਰ ਪੁਨਰ

---

[2] ਸਫ਼ਾ (ਸ)   [3] ਸਫ਼ਾ (ਜ)

ਰੂਪ'' ਹੈਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਕੋ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹਨ। ਜੇ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਇਉਂ ਮਿਥਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਕਠਨਾਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਨਾਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹਨ, ਸੰਨ ੧੬੯੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੀ ਅਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਕਿਸੇ ਉਤ੍ਰ-ਕਾਲ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ, ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਕ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ, ਅਥਵਾ ਸੰਨ ੧੭੧੦-੧੭੨੦ ਈਸਵੀ ਦੀ, ਤਦ ਇਸ 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨੇ ਹੋਏ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੌ ਕੁ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਆਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਨਾਵੇਂ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਦੋ ਕਾਰਨ, ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਹਨ, ਕਿ ਇਹ ਕਲਪਣਾ ਕਿ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੇ ਦੋ ਲਿਖਾਰੀ ਹਨ, (ਤੀਜਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸਾਖੀ ਨੰ: ੧੧੯ ਤੋਂ ੧੨੦ ਦਾ ਹੋਰ ਹੈ), ਨਿਰਾਧਾਰ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

(੧) ਦੋਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਗਦ-ਸ਼ੈਲੀ, ਜੇ ਮਹੀਨ ਅੱਖ ਤੇ ਸੂਖਮ ਚਕਸ਼ੂ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਦਸਮ-ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਫਿਕਰਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਧੇਰੇ ਪਾਂਡਿਤਯ- ਦਰਸ਼ੀ (sophisticated) ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ, ਅਨਘੜ, ਮਨ ਤੇ ਬਚਨ ਦੀ ਏਕਾਘਣ (monolithic) ਇਕਸਾਰਤਾ-ਆਧਾਰਿਤ ਗਦ ਨਾਲੋਂ।

(੨) ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ, ਮਲਵਈ ਤਦਭਵ 'ਥੀ', ਸ਼ਬਦ 'ਸੀ', ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਭਾਗ 'ਨਾਲੋਂ', ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸੀ' ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, 'ਥੀ' ਐਵੇਂ ਲਵਣ-ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਖਿਚੜੀ ਵਿਚ ਲੂਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦਾਲ ਤੇ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਹਨ।

(੩) ਸਾਖੀ ੧੧੦ ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭਵਿਖ ਬਾਣੀ 'ਨੌਹਰ' ਪਿੰਡ ਬਾਬਤ ਹੈ, "ਨੌਹਰ, ਗੁਰੂ ਕੀ ਮੋਹਰ, ਲੁਟੇਗਾ ਖਾਲਸਾ"। ਇਹ ਬਚਨ ਸੰਨ ੧੭੦੫ ਈਸਵੀ ਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ ੧੮੧੧ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਕ ਸੱਤਯ ਹੋਏ, ਅਤੇ ੧੮੧੧ ਈ: ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭੀ ਇਸੇ ਸਾਖੀ ਦੀ ਪੂਛਲ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ: "ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਗਿਆਰੇ ਖਾਲਸੇ ਲੁਟੀ, ਮਾਰੀ, ਮੁਹਰਾਂ ਲੁਟੀਆਂ।" ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕਢਿਆ ਹੈ, ਕਿ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਸੰਨ ੧੮੧੧ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਤਦ ਹੀ ਕਰੜੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਤੇ ਅਨਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਹ ਸੰਨ ੧੮੧੧ ਵਿਚ, ਨੌਹਰ ਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਟੂਕ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਿਛੋਂ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਾਡੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਗੌਹ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਵਾਣ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲਣ ਲਈ ਜਾਂ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸ ਵਿਚ ਘਾਟੇ ਵਾਧੇ, ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਕਰ ਦੇਣਾ

ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ, ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਇਸ ਰੀਤੀ ਜਾਂ ਕੁਰੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਹਨ। (੧) ਸੰਨ ੧੯੪੨ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਮਹੱਲ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ, ਸੰਨ ੧੮੪੨ ਦੀ ਉਹ ਅਸਲ ਸੰਧੀ ਦੀ ਪਰਤ ਦੇਖੀ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਚੀਨ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਦਲਾਈ ਲਾਮਾ ਨੇ ਲੱਦਾਖ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਸਰਕਾਰ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਧੀ ਨਾਮੇ ਵਿਚ, ਇਕ ਫਰੀਕ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਚੀਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਫਰੀਕ 'ਫਾਤਹ-ਆਲਮ', "ਖਾਲਸਾ ਜੀਓ" ਅੰਕਤ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਧੀ ਨਾਮੇ ਵਿਚ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਚ, ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ, "ਖਾਲਸਾ ਜੀਓ" ਹੋਰ ਕਲਮ ਨਾਲ ਕੱਟ ਕੇ, "ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ" ਵੱਖਰੀ, ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬੇਹਿਆਈ ਦੀ ਕਰਤੂਤ, ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ, ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਭੀ ਇਹ ਨਿਰਲੱਜ ਹਸਤਾਖੇਪ, ਸਰਕਾਰੀ ਆਰਕੀਵ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ, ਸੁਰਖਿਅਤ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਡੋਗਰਾ-ਸਮ੍ਰਾਟ, "ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ", ਚੀਨ-ਮਚੀਨ-ਵਿਜਈ ਦੀ ਜਸ-ਕੀਰਤੀ ਠੀਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰ ਸਕਣ। (੨) ਫੇਰ ਸੰਨ ੧੯੪੯ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ "ਮਹਾਨਕੋਸ਼" ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਫ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਕਈ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ 'ਸੁਧਾਈਆਂ' ਤੇ ਵਾਧੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੇਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ 'ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ' ਕਰਨਾ ਜਾਂ 'ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨਾ' ਸੀ। ਕੋਈ ਅਸਚਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੇ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੀ ਸਾਖੀ ੧੧੦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਸੰਨ ੧੮੧੧ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਬਾਬਤ ਟੂਕ, ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹਸਤਾਖੇਪ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਫਿਕਰਾ ਸੰਨ ੧੮੧੧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਕਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਸੰਨ ੧੮੧੧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਹੈ।

(੪) ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ, ਸੈਫਾਬਾਦ ਵਾਲੀ, ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਜੋ ਦਲੀਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਕਿ 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਸੰਨ ੧੭੭੪ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਦਲੀਲ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਨਵਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਵਾਕ ਹਨ ਕਿ : "ਸਾਡਾ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇਗਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮ, ਉਹ (ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ) ਵੱਡਾ ਕਰੇਗਾ, ਸਾਡਾ ਹੀ ਨਾਉਂ ਰਖੇਗਾ।" ਬਹਾਦੁਰਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਹੀਂ) ਸੰਨ ੧੭੭੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਾ

ਤਾਂ ਸੰਮਤ ੧੮੪੪ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੱਕ ਦਾ, ਹੋਰ ਭੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਹੈ (੧੭੮੭-੧੮੪੫ ਈਸਵੀ)। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ'ਅਮਰ ਸਿੰਘ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਕਰਮ ਸਿੰਘ' ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਵਿਚ ਆਏ ਭਵਿੱਖ-ਵਾਕ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਾਕ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ (ਕਿਉਂ ? ਭਵਿੱਖ-ਵਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਯਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਧੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ?)। ਇਸ ਕੱਚੀ ਦਲੀਲ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਸੰਨ ੧੭੭੪ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ।

(੫) ਪੰਜਵੀਂ ਦਲੀਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਖੀ ੩੯ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਿੰਡ ਜਲਾਲ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਨਾ ਪਾਉਣਾ ਤਦ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੋਗੇ, ਪਰ, "ਜਲਾਲ ਕੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਪੱਚੀਏ ਗੁਰੂ ਕੇ ਦਲ ਨੂੰ ਜਾਇ ਪਏ ਰਾਤ ਨੂੰ।" ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਦਲ' ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਲ' ਯਾ 'ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਦਲ' ਹੈ। ਕੋਈ ਪਰਪਾਟੀ ਸਿੱਖ ਮੁਹਾਵਰੇ ਯਾ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਪ੍ਰਾਲਭਦ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਲ' ਯਾ 'ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਦਲ' ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਦਲ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਦਲ' ਉਹ ਦਲ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਤਾਬਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਣ ਹੇਠਾਂ ਸੀ, 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਲ' ਯਾ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਨੂੰ ਕਦੇ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਦਲ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਖੀ '੩੯' ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਟੂਕ, 'ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਪੱਚੀਏ' ਬਾਬਤ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ, ਸਿੱਖੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਉਕੇ ਅਣਜਾਣ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ, ਸੌ ਬਿਸਵੇ, ਇਸ ਟੂਕ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੇ ਯਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਰਚੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਜੁ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਰਚਣ ਵਾਲਾ "ਲੇਖਕ ਹੈ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਗੁਫਤਗੂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੈ।"[4]

੫ ਅਸੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ, ਐਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ, ਕਿ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਦਲੀਲਾਂ 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਨੂੰ ਮਹਾਂਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਿਤ, ਸੰਨ ੧੮੪੦ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੀ, ਯਾ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ (ਜੋ ਕਿ ਮਨੋਕਲਪਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ) ਹੋਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਯਾ ਕਤੱਈ ਮੰਨਣ ਵਿਚ, ਅਸਾਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਨਵਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ

[4] ਸਫ਼ਾ (ਜ)।

ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਗ-ਭਗ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨਣ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਯਾ ਕੋਈ ਤੱਥ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਤਈ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਅਸਾਡੇ ਕੋਲ, ਐਸ ਵੇਲੇ, ਹੈ ਨਹੀਂ ।

੬. ਹੁਣ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਦਾ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਯਾ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹਨ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

> "ਇਕ ਇਸ਼ਾਰਾ 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਦੀ ਸੇਧ ਸੁਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦੂਜੀ ਸਾਖੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਕਰਦਾ ਹੈ—'ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਹਾਇ ॥ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਦਾ ਟਿਕਾ ॥ ਜੀਓ ਪਿੰਡ ਜਿਨ ਦਿੱਤਾ ॥ ਐਸਾ ਗੁਰ ਸਿਵਰੋ ਨਿਤ ਨਿੱਤਾ ॥' ਇਸ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਬਾਬੇ ਗੁਰਦਿਤੇ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਐਸਾ ਯਾ ਕੋਈ ਮੰਗਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਖੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅੱਖਰ ਸੂਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੇਖਕ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਸਥਾਨੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ।...ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਦਵੀ ਤੁੱਲ ਮੰਨਣਾ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਹੈ ।"[5]

ਇਹ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ, ਕਿੰਤੂ—ਵਿਮੁਕਤ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇਸ 'ਅਨੁਮਾਨ' ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਇਹ ਹਨ :

(i) ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ੁਭ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰੰਭ ਉਪ੍ਰੰਤ ਵਿਘਨ-ਪ੍ਰਦਾ; ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ । ਦੂਜੀ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਗੁਰਦਿਤੇ ਦੀ ਇਹ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਉਸਤਤੀ ਮੰਗਲ-ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਵਿਘਨ-ਕਾਰਕ ਹੈ, ਜੋ ਕੋਈ 'ਵਿਦਵਾਨ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ' ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਕੋਈ ਅਪੰਡਿਤ, ਪਾਮਰ ਉਦਾਸੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ; ਹਾਂ, ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਪੁਸਤਕ ਰਚਣ ਯਾ ਉਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਮੰਗਲਾ-ਚਰਣ ਵਿਘਨ ਦਾਇਕ ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਭ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ।

(ii) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ "ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਦਵੀ ਤੁਲ ਮੰਨਣਾ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ" ਭੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । 'ਉਦਾਸੀ' ਸਾਧ ਭੀ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਹਨ, (੧)ਸ਼ੁਧ ਉਦਾਸੀ, (੨) ਸਾਧੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂਰਬਾਰਧ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵਣਖੰਡੀ ਨਾਮੀ ਸਾਧ ਕੋਲੋਂ, ਕਾਠਮੰਡੂ, ਨੈਪਾਲ ਵਿਚ, ਦੀਖਿਆ ਤੇ ਸਲਾਹ ਲੈ ਕੇ, ਸ੍ਵਾਹ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਭਸਮ ਰਮਾਉਣਾ ਤੇ ਜਟਾਂ ਵਧਾਉਣੀਆਂ ਆਦਿ ਗੋਸਾਈਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੁ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਵਧੇ, ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਤੇ

[5] ਸਫ਼ਾ (ਜ), (ਝ) ।

ਪਿਛਲਗ[6], ਅਤੇ (੩) ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਦਾਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੂਰਵ-ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬੇ ਗੁਰਦਿਤੇ ਦੇ ਚਾਰ ਧੂਣੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਸੰਨ ੧੬੩੯ ਈਸਵੀ, ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਤਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੰਸ ਤੇ ਮਲੀਆ-ਮੇਟ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਦਾਸੀਨ-ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਸਾਧੂ-ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਲੱਛਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (੨) ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਲੇ, ਸਿੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਧਨਾਢ, ਸੱਤਿਆਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਧ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੨੫ ਦੇ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਦੱਖਣ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜਾ ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਚੰਦ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੱਤ ਲੱਖ (੭,੦੦੦,੦੦) ਰੁਪਈਆ ਦਾਨ ਲੈਣ ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਧਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੱਠ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਸੀ। "ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜਮਾਤ ਸੰਗ ਲੈ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰੀ ਰੰਗ ਲੈ/ਦੇਸ ਬੀਚ ਕਰ ਰਮਤ ਅਪਾਰੇ, ਜਬੈ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਪਧਾਰੇ/ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਨਿਰਪ ਲੌ ਨੇਕ, ਥੇ ਗੁਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਤਹਾ ਅਨੇਕ/ਸਾਧੂ ਗੁਰ-ਘਰ ਕੇ ਉਸ ਜਾਨ, ਸੇਵਾ ਕੀਨੀ ਸਰਬ ਮਹਾਨ/ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਕਾ ਚਚਾ ਬੁਲੰਦ, ਪੁਤ੍ਰ-ਹੀਨ ਥਾ ਨਾਨਕ ਚੰਦ/ਧਨ-ਦੌਲਤ ਤਿਸ ਪਾਸ ਅਪਾਰਾ, ਸੰਤਨ ਕੌ ਉਨ ਨੇਕ ਨਿਹਾਰਾ/ਤੀਰਥੋਂ ਕੇ ਮੇਲਿਓਂ ਪਰ ਸਾਰੇ, ਲੰਗਰ ਦੇਵਨ ਹੇਤ ਬਿਚਾਰੇ/ ਸਾਤ ਲਾਖ ਕਾ ਥੜਾ ਬਨਾ ਕੈ, ਊਪਰ ਸਾਧਨ ਤਈਂ ਬਿਠਾ ਕੇ/ਭੋਜਨ ਕਰਵਾ ਫਿਰ ਅਰਦਾਸ, ਥੜੇ ਕੇਰ ਕਰਵਾਈ ਖਾਸ/ ਲੈਕਰ ਦਾਨ ਯਾਹਿ ਤਬ ਭਾਰੀ, ਦੌਲਤ

[6] "ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਤੀਸ ਮਝਾਰੇ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਨਿਪਾਲ ਪਧਾਰੇ / ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਆਦਿਕ ਬਹੁ ਸਾਧੂ, ਹੁਤੇ ਇਕੱਠੇ ਸੁਰਤਿਅੰਗਾਧੂ/ਪਰ ਸਾਦਾ ਸੂਧਾ ਪਿਖ ਭੇਖ, ਲੋਗਨ ਪੂਜੇ ਮਨੋਂ ਬਿਸੇਖ/...ਭੇਖ ਪੂਜੀਅਤ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ /ਪਿਖ ਪਰੀਤਮ ਦਾਸ ਰੀਤ ਇਹ, ਭੇਖ ਬਦਲਨੇ ਕੌ ਅਤਿ ਨਿਤ ਚਹਿ/ ਥਾਨ ਪਾਲਕੇ ਮਗ ਪਿੰਡ ਚਤਰੇ, ਵਣ-ਖੰਡੀ ਸਾਧੂ ਇਕ ਵਿਚਰੇ/ਪਿਖ ਸਮ੍ਰਥ ਤਿਸੈ ਸਭ ਭਾਂਤੈ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਤਿਸੈ ਬਿਖਿਆਤੇ/ਅਪਣੀ ਇਛਾ ਸਰਬ ਸੁਣਾਈ, ਸੁਣ ਵਣਖੰਡੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ / ਜੈਸ ਗੁਸਾਈਂ ਗੋਲਾ ਖਾਕ, ਪੂਜਤ ਮਾਨਤ ਲਖ ਵਿਧਿ ਪਾਕ/ਦੂਜਾ ਸਿਧ ਗੁਰੂ ਤਿਸ ਮਾਨਤ, ਖਾਕ ਜਟਾਂ ਜੋ ਤਨ ਪਰ ਠਾਨਤ/ਏਹੋ ਦੋਨੋ ਰੀਤ ਹਮਾਰੀ, ਤੁਮਕੋ ਰਖਨੀ ਹੋਵਗ ਧਾਰੀ/ ਜੋ ਉਸ ਕਹਿਓ ਮਾਨ ਇਨ ਲੀਓ, ਜਟਾ ਖਾਕ ਦੋਇ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਓ/ਸਿੱਧ ਗੁਰੂ ਇਨਕਾ ਵਣਖੰਡੀ, ਉਸ ਕੀ ਰੀਤ ਤਬੀ ਤੇ ਮੰਡੀ/ਤਬਤੈ ਸਾਧ ਉਦਾਸੀ ਗੋਲਾ, ਪੂਜਤ ਸਿੱਧ ਗੁਰੂ ਰਟ ਉਹ ਲਾ/ ਭੇਖ-ਰੇਖ ਗੁਰ ਘਰ ਕੀ ਸਾਰੀ, ਧਰੀ ਉਤਾਰ ਤਹਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀ/ਬਾਣਾ ਧਰਿਓ ਗੁਸਈਅਨ ਸਮ ਸਭ, ਚਿਰਲੌ ਰਹਿਓ ਘਟਿਓ ਕੁਛ ਕੁਛ ਅਬ/ ਮੂੰਡਤ ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਬਸਤ੍ਰ ਗੇਰੀ, ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਭਏ ਬਧੇਰੀ/ ਗੁਰ ਘਰ ਨਾਹਿ ਅਚਾਰਜ ਕਾਹੂੰ, ਧਰਿਓ ਬਾਣਾ ਏਹੁ ਕਦਾਹੂੰ/ ਧੂਮਰਪਾਨ ਲੈਨ ਨਸਵਾਰੀ, ਮੰਦ ਕ੍ਰਿਆ ਅਤਿਸੈ ਇਨਿ ਧਾਰੀ/ ਗੋਲਾ ਪੂਜਨ ਸਿੱਧ ਗੁਰੁ ਥਪਨਾ, ਰਾਖਿਓ ਮਾਨ ਧਰਮ ਇਨ ਅਪਨਾ।"

—ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਯਾਨੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼',

੧੪.੯, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਫਾ, ੧੨੭੩-੭੪

ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਸੰਭਾਰੀ/…ਲਯੋ ਖਰੀਦ ਅਧਿਕ ਜਿਮੀਦਾਰਾ,ਤਾਂ ਤੇ ਬਢਿਓ ਧਨ ਬਹੁ ਭਾਰਾ/… ਜਰ ਜੋਰੂ ਜਮੀਨ ਤੇ ਹੋਤ ਉਪਾਧੀ ਠੀਕ।" (੧੪.੧੧.੧੨)। ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ, ਲੰਡਨ ਦੀ ਪਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹਨ।

੭. ਤੀਜੀ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਸ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖ ਡੇਰਿਆਂ, ਮੰਦਰਾਂ, ਮੱਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੂਜਾ ਸਰਵਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਸਹਿਜਧਾਰੀ, ਪੁਸ਼ਤੀਨੀ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਨਾਨਕ ਪੰਥ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਰੁਧ ਸ਼ਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਮੁਲਕਗੀਰ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਮਨਾ, ਅਕਾਂਖਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ, ਕਿਉਂਜੁ ਸੈਕੂਲਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੈਕੂਲਰ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਹੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੀ (੧) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਦੂਜੀਆਂ ਦੋ ਕਥਿਤ ਉਦਾਸੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਾਯਾ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੇ ਉਚ-ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਮੋੜੀ ਖੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਨਿੰਦਾ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਲੀਆਮੇਟ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਵੈਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵੋਤਮ ਧਰਮ ਪਰਵਾਨ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ "ਅਕਾਲੀ" ਸਿੱਖ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਰਮ ਅਸਾਡੇ ਜੋ ਹਨ ਸੋ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਭੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ (੧) ਉਦਾਸੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, 'ਸ਼ੁਧ ਉਦਾਸੀ', ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ, ਧਰਮ-ਸਥਿਤ, ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਉਦਾਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਗੁਰੂ-ਮਹੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਦਾਸ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ (੧੬੮੯ ਈਸਵੀ) ਵੇਲੇ, ਸਾਹਿਬ ਦਸਮ-ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਰਜੋਈ ਕੀਤੀ ਸੀ : 'ਗੁਰ ਚੇਲੇ ਸਭ ਸ਼ਰਣ ਤਿਹਾਰੀ', ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦਸ ਰੂਪਾਂ, ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਰੂਪ ਅਕਸ਼ਯ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵ ਸ਼ਰੁਤੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ "ਗੁਰੂ ਸਥਾਨੀ" ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਯਾਨੀ ਦੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੈ : "ਸੋਲਾ ਸੈ ਤਿਰਾਨਵੇ ਮਾਹੈ, ਗਾਥ ਭਈ ਇਹ ਪੰਥ ਚਲਾ ਹੈ / ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਿਰਮਚੀ ਚੋਲਾ, ਸਿਰ ਪਰ ਦੁਲਕੀ ਤਾਜ ਅਮੋਲਾ/ ਗਰ ਮੈ ਸੇਲੀ ਤੇ ਉਨਮਾਲਾ, ਝੋਲੀ ਤੂੰਬੀ ਆਸਣ ਕਾਲਾ/ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੇਸ ਵੇਸ ਸਭ ਰਖਤੇ, ਨਿਸਦਿਨ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਰਸ ਚਖਤੇ/ਚੇਲਾ ਜਿਸ ਕੋ ਜਬੈ ਬਨਾਤੇ, ਜੋਰੂ, ਜਰ, ਧਨ ਤਿਆਗ ਦਿਵਾਤੇ/ਚਰਨ ਧੋਇ ਵਿਚ ਮੀਠਾ ਪਾਇ, ਪੜ ਜਪੁ ਪੌੜੀ ਦੇਤ ਪਿਲਾਇ/ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਿਵੰਤੇ, ਜਪਤਪ ਮੈ ਲਗ ਸਿਧ ਭਵੰਤੇ/ਬਿਨੁ ਗੁਰੂ ਹੋਰਿ ਨਹਿ ਔਰੈ ਭਜਤੇ,/ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਸਿਲਾ ਨਹਿ ਯਜਤੇ, ਮਾਸ ਸ਼ਰਾਬ ਤੰਬਾਕੂ ਭੰਗ, ਐਸੀ

ਵਸਤ ਨ ਛੋਹਤੇ ਅੰਗ ।" (੧੪.੭) । ਜਿਸ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਨੂੰ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੀ ਸਾਖੀ ॥੨॥ ਅੰਕਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ 'ਆਰਤਾ' ਨਾਮੀ ਪੂਜਾ-ਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਸੀ ਮੱਠਾਂ, ਧਰਮ-ਸਾਲਾਂ, ਗੁਰੂ-ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਸੰਗਮਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਹ 'ਆਰਤਾ', ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਆਦੀ ਅਚਾਰਯ, ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਨੂੰ ਉਤ੍ਰਾਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਣ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਰਤਨਾਕਰ ਸਮ ਗੁਰੂ ਘਰ ਮਮ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਸਮ ਗੰਗ ।" (੧੪.੬)

'ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ।
ਚਾਰਕੁੰਟ ਜਾਕੀ ਧਰਮਸਾਲਾ । ਸੰਗਤ ਗਾਵੈ ਸਬਦ ਰਸਾਲਾ ।
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ,ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ॥
ਕੋਟ ਦੇਵੀ ਜਾਕੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਵੈ, ਕੋਟ ਤੇਤੀਸ ਜਾਕੀ ਉਸਤਤ ਗਾਵੈ ॥
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ॥
ਛਿਆਨਵੇਂ ਕਰੋੜ ਜਾ ਕੇ ਚਰਨ ਪਖਾਲਾ, ਭਾਰ ਅਠਾਰਹਿ ਜਾਕੀ ਪੁਸ਼ਪ ਕੀ ਮਾਲਾ ॥
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ॥
ਪਵਣਰਾਏ ਜਾਕੇ ਚਵਰ ਢੁਲਾਏ, ਰਾਖੇ ਮਨ ਮਹਿ ਧਿਆਨ ਲਗਾਏ ।
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ।
ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਾ, ਵਾਜੈ ਸ਼ਬਦ ਅਨਾਹਤ ਤੂਰਾ ।
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ।
ਘੰਟਾ ਬਾਜੈ ਧੁੰਨਿ ਅਉਂਕਾਰਾ, ਅਮਰ, ਅਖੰਡ ਜਾਕਾ ਝਲਮਲਕਾਰਾ ।
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ।
ਸਤਨਾਮ ਹੈ ਸੋਹੰ ਸਾਰਾ, ਸਤਿਨਾਮ ਸੰਤਨ ਆਧਾਰਾ ।
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ।
ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਬਖਾਣੈ ਨਾਨਕਪੂਤਾ, ਅਗਮ, ਅਗਾਧ, ਉਦਧ ਅਵਿਧੂਤਾ ।
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ।
ਜੋ ਜਨ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹ ਕਾ ਆਰਤਾ ਗਾਵੈ, ਬਸੈ ਬੈਕੁੰਠ ਪਰਮਗਤਿ ਪਾਵੈ ।
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ।
ਸਰਨਿ ਪਰੇ ਕੀ ਰਾਖੁ ਦਇਆਲਾ ਨਾਨਕ ਤੁਮਰੇ ਬਾਲ ਗੁਪਾਲਾ ।
ਆਰਤਾ ਕੀਜੈ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ, ਹਰਿ, ਹਰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆ ਕੇ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਕਾ ।
ਗਾਜੋ ਜੀ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ! ਗਾਜੋ ਜੀ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ! ਗਾਜੋ ਜੀ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' !
ਗਾਜੋ ਜੀ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ! ਗਾਜੋ ਜੀ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ !!"
"ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ । ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਕਾ ਟਿੱਕਾ ।
ਜੀਉ ਪਿੰਡ ਜਿਨ ਦਿੱਤਾ, ਐਸਾ ਗੁਰ ਸਿਮਰੋ ਨਿਤਨਿੱਤਾ ।
ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ! ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ !!"

ਹੋਰ, ਇਸ ਸ਼ੁਧ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ, 'ਓਅੰ ਗੁਰ ਅਬਿਨਾਸੀ ਖੇਲ ਰਚਾਇਆ, ਅਗਮ ਨਿਗਮ ਨਾਮ ਕਾ ਪੰਥ ਬਤਾਇਆ, ਗਿਆਨ ਕੀ ਗੋਦੜੀ ਖਿਮਾ ਕੀ ਟੋਪੀ, ਜਪੁ ਕਾ ਆੜਬੰਦ ਸੀਲ ਲੰਗੋਟੀ, ਅਕਾਲ ਖਿੰਥਾ ਨਿਰਾਸ ਝੋਲੀ, ਜਗਤ ਕਾ ਟੋਪ ਗੁਰਮੁਖੀ -ਬੋਲੀ ॥'' ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੀ ਪਰਧਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਮਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਚਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਸਿੱਖੀ ਮੱਤ ਦੀ ਸਰਣ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਾ ਆਰਤਾ ਇਸ ਕਾਰਣ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਸਾਖੀ (੨॥) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦਾ ਠੀਕ ਤੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸੌਖ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਾਰਾ 'ਆਰਤਾ' ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਨੂੰ ਇਕੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਚਿਆਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਉਘੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ, 'ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਕਾ ਟਿੱਕਾ', ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਦੀ ਸਿਫਤਸਲਾਹ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਗੁਰੂ-ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਹੈ। 'ਐਸੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਿਮਰੋ ਜੋ ਜੀਓ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਕਰਤਾਰ ਹੈ।' ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਬਾਬੇ ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਨੂੰ 'ਟਿੱਕਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਗੁਰੂ-ਅਸਥਾਨੀ', ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

੭. ਇਸ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ, ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਦੋ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ (੧) ਅਸਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਤੇ ਆਦੀ ਅਚਾਰਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਸਥਾਨੀ' ਅਥਵਾ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ-ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਂ ਹਮਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। (੨) ਇਸ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੇ ਦੂਜੀ ਸਾਖੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਤਾਂ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਉਹ ਉਤਾਰਾ, ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਮਹੋਪਾਧਾਯਾਯ, ਸ਼ਮਸੁਲ-ਉਲੇਮਾ, ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਕਾ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਸਿੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੂਜੀ ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਹੈ, (੧) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਉਦਾਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਸਿਖੀ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ '੧ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ'' ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਪਿਛੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲਿਖਾਰੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਲਿਖਾਰੀ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਹੈ। ਇਹ ਨਤੀਜਾ, ਜਿਹੜੇ ਤੱਥ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਥਵਾ ਰਚਣਹਾਰਾ, ਕੋਈ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਤੀਜਾ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੱਢਿਆ ਹੈ।

੮. ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਨੁਸਖਾ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੋ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ ਤਦ ਸ਼ਾਇਦ, ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਵਧੀਕ

ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਕਿ ਕੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਉਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੂਜੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋ ਮੰਗਲਾਚਰਣ, ਇਕ ਮੰਗਲ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਮੰਗਲ ਕਾਰਕ (ਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਇਕੋ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਤਦ) 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦਾ ਭਾਗ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਏ ?

੯. ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਨੂੰ ਕੀ ਕੀ ਰੰਗ ਦੇਖਣੇ ਪਏ, ਇਹ ਕਥਾ, ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅਵਸ਼ਕ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

੧੦. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਉਤੇ ਚਾਰ ਘੱਲੂਘਾਰੇ, ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਤ ਅੱਠ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਵਾਂ ਘਲੂਘਾਰਾ ਹੁਣ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਪੱਚੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ 'ਕਾਮਰੇਡ' ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ 'ਬੁਧੀਜੀਵੀ' ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 'ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ', ਅਥਵਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰੰਥਿਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠਾਂ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਦਾ ਏਥੇ ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾ ਘਲੂਘਾਰਾ ਸੰਨ ੧੭੦੫ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਰਚਿਤ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਅਮੋਲ ਭੰਡਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤਿਆਗਣ ਵੇਲੇ (੧੭੦੪ ਈਸਵੀ) 'ਗੁਰੂਮਾਰੀ' ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਘਲੂਘਾਰਾ ਸੰਨ ੧੭੪੫-੪੭ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਵਰਤਾਇਆ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਤਕ, ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਰੋਕ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਗੁੜ ਨੂੰ 'ਗੁੜ' ਨਾ ਆਖੇ 'ਭੇਲੀ' ਕਹੇ ਕਿਉਂਕਿ 'ਗੁੜ' ਤੇ 'ਗੁਰ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲਿਖਤੀ ਸਿੱਖ-ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ, ਸਣੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੇ, ਅਗਨੀ-ਭੇਟ ਜਾਂ ਜਲ ਭੇਟ ਕਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰ ਸੁਟੇ। ਤੀਜਾ ਘਲੂਘਾਰਾ ਜਾਂ ਲਘੂ ਘਲੂਘਾਰਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ (ਸੰਨ ੧੮੩੯) ਦੇ ਪਿਛੋਂ, ਡੋਗਰਾ-ਗਰਦੀ ਵੇਲੇ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਡੋਗਰਾ-ਤ੍ਰਿੱਕੜੀ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ, ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਸਨ। 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਵਲ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਚਤੁਰ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਕ੍ਰਿਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰਖਾਲਸਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਸੂੰਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀਆਂ, ਰਲ੍ਹੇ ਇਸ ਕੁਚੇਸ਼ਟਾ ਨਾਲ ਪਾਏ ਕਿ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਤਖ਼ਤ ਡੋਗਰਾ-ਕੁਲ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਵਿਰਾਸਤ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਡੋਗਰਾ-ਗਰਦੀ ਤੋਂ ਅਸਾਡੀ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਬਚ ਨਿਕਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਖੀ ੧੧੧ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਤ ਰੂਪ, ਅੰਤਿਕਾ ॥ ੧ ॥ 'ਸਾਖੀ ਸੁਹੇਵੇ

ਕੀ' ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਦੀ ਦਾ ਅਖੌਤੀ ਭਵਿਖਵਾਕ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਚੌਥਾ ਤੇ ਸੂਖਮ ਘਲੂਘਾਰਾ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਨਿਰਮਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਮਹਾਨ ਤੇ ਉਚ-ਪੱਧਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚਾ ਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Educational System and Curriculum) ਯਕਲਖਤ ਮਨਸੂਖ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਕੇ, ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੱਖ ਪੀਹੜੀ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੀਹੜੀਆਂ ਨੂੰ, ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਮਗਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਆਤਮਾ, ਨਾਲੋਂ ਉੱਕਾ ਪੁੱਕਾ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜ ਸੁਟਿਆ[7] ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਫਰੰਗੀ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ, ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿਕ ਦੇ, ੭ ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੮੩੫ ਦੇ ਹਿਦਾਇਤਨਾਮੇ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਉਤਸਾਹਨ ਨ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਉਂਗਲੀਆਂ ਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭੀ ਬੇ-ਝਿਜਕ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਹਦਾਇਤਨਾਮਾ "ਉਸੇ ਪੱਧਰ ਦਾ, ਵਿਨਾਸ਼-ਕਾਰੀ, ਅਨਿਆ-ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਿਯ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਬ ਜੇਤੂਆਂ ਨੇ, ਮਿਸਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਲਗਜ਼ਾਂਦਰੀਆ ਦੇ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਗਿਆਨ, ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ, ਘਿਰਣਤ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ,"[8] ਪਰ ਸਿੱਖ-ਆਤਮਾ ਤੇ ਗੌਰਵ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਪਰਾਣਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਹ-ਸਤ ਮਾਰਨ ਲਈ ਲਾਰਡ ਨਿਕਲਸਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਬੜੇ ਕਰੂਰ ਕਦਮ ਚੁਕੇ ਸਨ,

---

[7] "Gurmukhi though of sacred origin and in the days of the Sikh superemacy both a country and priestly tongue, is now rapidly falling into desuetude. The Panjabi as a spoken language, is also losing its currency, and degenerating into a mere provincial and rustic dialect, whereas Urdu as the prescribed language of the courts and of the public departments is becoming familiar."
Administration Report. Punjab, 1851-52, para 459. —

[8] "Destructive, unjust, unpopular, not far outdone by the destruction of the Alexanderian library itself". —*History of Indigenous Education in the Punjab* (first published at the end of the 19th Century. Govt. of India, Central Printing Office, No. 164 H. D. 1882). *Reprint*, Languages Deptt. Punjab, Patiala. 1971. p. 22.

ਫਿਰੰਗੀ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧਾਂ (੧੮੪੮-੧੮੪੯ ਈਸਵੀ) ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਬਹਾਦੁਰੀ ਤੇ ਅਜਿੱਤ ਸਿਪਾਹਗਰੀ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀਯ ਸੂਰਮਗਤੀ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ, ਸਾਹਿਬ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਪਰਸੇ ਹੋਏ ਬਸਤਰ ਤੇ ਅਨਯ ਸਾਮੱਗਰੀ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਲਗੀ, ਜਿਗ੍ਹਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਸ਼ੋਭਤ ਬੀੜ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਰ ਰੋਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ, ਪੰਜ ਸੌ ਇਕ ਰੁਪਈਆ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੁ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ-ਪ੍ਰਦਾ ਅਤੇ ਪਰਾਣ-ਸਿਰਜਕ ਦਿੱਬਯ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੰਚਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਲਾਰਡ ਕਿਚਨਰ (੧੮੫੦-੧੯੧੬ ਈਸਵੀ) ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ, ਸੁਡਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਖ਼ਰਤੂਮ ਵਿਚ, ਅਲਮਾਹਦੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਨੂੰ ਢਾਹ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਕੇ, ਨੀਲ-ਨਦ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ (ਸੰਨ ੧੮੯੮ ਈਸਵੀ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ 'ਆਦਿ ਬੀੜ' ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ 'ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ' ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵੇਲੇ (ਸੰਨ ੧੭੬੨ ਈਸਵੀ), ਖਾਸ ਜਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨੂੰ 'ਬਿਹੀਰ' ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ, ਅਤੇ ਬਿਹੀਰ ਨੂੰ ਦੁਫਾੜ ਕਰਕੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੀੜਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪਿਛੋਂ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਵਾਈ ਬੀੜ (੧੬੦੨-੧੬੦੪ ਈਸਵੀ), ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ ਬੀੜ (੧੭੦੫) ਦੋਵੇਂ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ, ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ 'ਬਿਹੀਰ' ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਸਨ[9]।

[9] "ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਲਰਤੇ ਮਰਤ ਬਹੀਰ ਗਯੋ ਕੋਹ ਅੰਰ।
ਤੌ ਫਿਰ ਅਹਮਦ ਸਾਹੁ ਨਿਜ ਕਰ ਪਰਯੋ ਸਿੰਘਨ ਪਰ ਦੌਰ।
ਚੌ: ਪਾਇ ਜ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਨਿਕਾਰੀ। ਘੇਰਿਓ ਬਹੀਰ ਬਹੁ ਤੁੰਮਣ ਭਾਰੀ।
ਤਿਨ ਮੈਂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੁਰਤ ਥੇ ਦੋਇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਦਮਦਮੀਏ ਜੋਇ।
ਘੇਰ ਲਯੋ ਤਿਨ ਆਗਿਓਂ ਆਏ। ਜੁਦੇ ਜੁਦੈ ਤੈ ਦਏ ਕਰਾਏ।
ਧਰ ਗ੍ਰੰਥ ਤਹਿੰ ਲੜੇ ਮਝੈਲ। ਰਖਤ ਹੁਤੇ ਥੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਗੈਲ।
ਘੜੀਕੁ ਲੜੇ ਫਿਰ ਲੀਨੇ ਮਾਰ। ਫਿਰ ਦਮਦਮੀਅਨੁ ਪਰ ਧਰੀ ਤਲਵਾਰ।
ਪਾਉ ਘੜੀ ਤਹਿੰ ਤੇਊ ਲੜੇ, ਬਿਨ ਹਥਿਆਰ ਹੁਤੇ ਕਿਆ ਕਰੇ।
ਦੀਨ ਮਜਹਬ ਕਾ ਜੁੱਧ ਪਛਾਣ। ਢੀਮ ਸੱਟੇ ਕਰ ਮਾਰਨ ਤਾਣ।
ਢੀਮ ਸੱਟਨ ਤੇ ਕਬ ਵੈ ਮਰੈਂ। ਮਾਰ ਤੇਗ ਦੋਇ ਪੜ ਕਰੈਂ।
ਪਿਤਾ ਚਾਚੋ ਦੋਇ ਹਮ ਥੇ ਸਾਥਿ, ਉਨ ਤੇ ਸੁਨ ਹਮ ਆਖੀ ਬਾਤ॥੧੪੪॥
—ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਤੀਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ੧੯੫੨, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਫ਼ਾ, ੩੬੯-੩੭੦

੧੧. ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਉਤਪਾਦਨ ਹੇਤੁ, ਜਿਹੜੀ ਬੀੜ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀਆਂ ਨੇ ਲਿਆ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੋ ਲਾਰਡ ਨਿਕਲਸਨ, ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਵਲੈਤ ਲੈ ਗਿਆ, ਉਹ ਅਸਲੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਤ, 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਹੀ ਸੀ। ਫੇਰ, ਜਿਹੜੀ ਬੀੜ ਹੁਣ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਭੀ ਕੋਈ 'ਨਕੁਲ' ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਬੀੜ ਉਹ ਤਿੰਨ-ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ' ਦੇ ਗੌਰ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਚ ਉਘੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—'ਉਘੜਿ ਗਇਆ ਜੈਸੇ ਖੋਟਾ ਢਬੂਆ, ਨਦਰਿ ਸਰਾਫਾਂ ਆਇਆ ॥' ਉਂਜ ਕੋਈ 'ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਵਾਨ' ਯਾ 'ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ' ਕਿਸੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਯਾ ਅਗਿਆਨ-ਆਸ਼੍ਰਿਤ, ਜੋ ਜੀਅ ਆਵੇ ਕਹੀ ਜਾਵੇ। ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਐਸੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜੇਤੂ, ਪ੍ਰਾਜਯ ਹੋਈ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਆਦ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ--ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰ ਸੁਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੁ ਉਸ ਹਾਰੀ ਹੋਈ, ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਜਾਤੀ, ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣ। 'ਦਲਦਾ ਮਲਗਵਾ' ਨਾਮੀ ਬੁੱਧ ਮੰਦਰ (Temple of the Tooth) ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਕਾਂਡੀ' ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਜਦ ਵਿਜਈ 'ਡੱਚ' ਜਾਤੀ ਦੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤਦ ਸ੍ਰੀਲੰਕਾ ਵਿਚ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹਿਤ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪੂਜਾਯੋਗ, ਦੰਤ, ਨੂੰ ਖਰਲ ਵਿਚ ਕੁਟ ਪੀਹ ਕੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ, ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਲੰਕਾ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ, ਸੁਟ ਪਾਇਆ ਸੀ (੧੭੬੩ ਈਸਵੀ)। ਇਹੋ ਗਤੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ 'ਆਦਿ ਬੀੜ' ਅਤੇ 'ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ' ਦੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਸ਼ਾ, ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਸਰਕਾਰ ਖਾਲਸਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਵਿਚ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਸਾਂਭੀ ਪਈ ਰਹੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖ ਭੂਮੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਭਦੌੜ' ਦੇ ਰਈਸ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ, ਮਹਾਮਹੋਪਾਧਯਾਯ, ਸ਼ਮਸੁਲਉਲੇਮਾ, ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, K.C S.I. ਦੇ ਪੁਸਕਾਲਯ ਵਿਚ, ਇਸ, 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਦਾ ਇਕ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਨੁਸਖਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਭਦੌੜ, ਜਿਥੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਾਰਤੰਡ ਸਨ, ਉਥੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਅਨਿਨ ਭਗਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਖੈਰਖਾਹ ਭੀ ਸਨ। ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੇ, 'ਕੈਸਰੇ-ਹਿੰਦ (Empress of India) ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਹਿੱਤ, ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦਾ ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਤਦ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਭੀ ਇਸ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ

ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਸਮੇਂ 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਦਾ ਉਹ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਖਰੜਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ, ਆਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜੁਮਾ ਭੀ। ਇਹੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜੁਮਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਘਾਟੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ, ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿਚ 'ਇੰਡੀਅਨ ਪਬਲਿਕ ਉਪੀਨੀਅਨ ਪ੍ਰੈਸ' ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਨ ੧੮੬੩ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਲੈ ਕੇ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ, ਲਾਹੌਰ ਪੁਜ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਤਦ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਮੁੜ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਭੜਕ ਉਠੇਗਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।[10] ਇਸੇ ਕਾਰਣ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਟਬਦਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਉਰਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੱਪਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾਸਕ ਤੀਰਥ ਉਤੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਭਾਗੇ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਇਸ ਨਿਰਦਈ ਦੇਸ ਵਿਚ ਨ ਰੌਲੀਂ", ਸਮਾਧ ਬਣਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੮੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਫੇਰ, ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਵਾਸੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣਨ ਲਈ, ਲੰਡਨੋਂ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਦਨ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਭੀ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

੧੨. ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੇ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜੁਮੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਗੌਹ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਅਜਿੱਤ ਸੂਰਮਗਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਗਦਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਡੋਗਰੇ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਕੇ ਨ ਮਰਵਾ ਦਿੰਦੇ, ਤਦ ਲਾਰਡ ਗੱਫ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨਚੀਫ਼ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਲਾ-ਸ਼ਰਤ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਣ

10 "Unfortunately, there are a great many traitors in the Sikh Camp.........."—*Indigenous Education in the Punjab*, Part I—B, Govt. of India, Central Printing Office, 1882, *ibid.*

("unconditional surrender") ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ,[11] ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਬਾਲਾਦਸਤੀ ਸੌਂਪ ਕੇ, ਆਪ ਮਦਰਾਸ ਰਾਹੀਂ, ਵਲੈਤ ਮੁੜ ਜਾਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਖਾਲਸੇ ਮੂਹਰੇ, ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ-ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਅਗੰਮੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਚਮਤਕਾਰ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਉਂ, 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੀ ਸੁਹੇਵੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਨੰ:॥'੧੧੧'॥ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਰਤ ਰੂਪ, ਅੰਤਿਕਾ ॥'੧'॥ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖੁਭ ਗਈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਭਵਿਖ-ਵਾਕ ਆਧਾਰਤ ਮੂਲ ਮੁਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਉਹ ਅਖੰਡ-ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਤੇ ਬਾਲਾਦਸਤੀ, ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਫੈਲਾਓ, ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਰ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖਲੂਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ—"ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ ਆਕੀ ਰਹੇ ਨ ਕੋਇ". ਸਫਲ ਉਸ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਉਤੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਉਭਰੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਕਥਿਤ ਭਵਿਖ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨੋਂ ਗੌਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਔਜ ਤੇ ਦਬਦਬੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਇਹ ਝਟ ਸਮਝ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਜੇ ਸੁਹੇਵੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੱਤਿਆ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ, ਦਬਦਬਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਉਤੇ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਉਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਪੱਕੀ ਸਰੋਤ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਇਆ ਕਿ ਸੁਹੇਵੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਜੰਡ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਤਨੇ ਵਿਚ ਉਗਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਰੁੱਖ, ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹਾਰਦਿਕ ਸੰਤੋਖ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਪਿੱਪਲ, ਘਟੋ ਘਟ, ਸੌ ਡੂਢ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋਰ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ, ਜੰਡ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਲਏਗਾ, ਜੰਡ ਉਤੇ ਛਾ

---

[11] "News came from the Governor General that our attack of yesterday had failed, that affairs were desperate that all the state papers were to be destroyed........ This was kept secret by Mr. Currie and we were concerting measures to make an unconditional surrender......"— *Log Book* entry, dated, 22nd December, 1845, by the British C-in-C quoted by, Sir Robert Cust in *Linguistic and Oriental Essays*, London 1861, p. *vi*. 48.

ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਅਗੇਰੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਸੰਨ ੧੯੪੨ ਵਿਚ, ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ, ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਥਵਾ ਕੇਂਦਰ-ਪਤੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਦ ਉਹ ਸੁਹੇਵੇ ਪਿੰਡ ਇਸ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਇਹ ਅਜੇ ਜੰਡ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਫੁਟ ਨੀਵਾਂ ਹੀ ਸੀ । ਹੁਣ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ, ਇਹ ਜੰਡ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਥੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ । ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਮਰਹਲੇ ਉਤੇ, 'ਸੁਹਾਵੇ ਦੀ ਸਾਖੀ' ਦਾ ਸਵਿਸਤਾਰ ਵਰਨਣ ਅਵੱਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।

੧੨. ਸਾਖੀ 'ਪੋਥੀ ਦੀ ਸਾਖੀ' ॥੧੧੧॥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :–

> "ਅਗੇ ਡੇਰਾ ਸੁਹੇਵੇ ਸਤੀਂ ਕੋਹੀਂ । ਓਥੇ ਜੰਡ ਸੀ ਵੱਡਾ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ : ਇਸ ਜੰਡ ਕੇ ਵੀਚ ਜਿਸ ਦਿਨ ਪਿਪਲ ਲਗੂ, ਆਪ ਪਿਪਲ ਮੱਲ ਗਇਆ, ਜੰਡ ਮਰ ਗਇਆ, ਓਦੋਂ ਖਾਲਸੇ ਕਾ ਰਾਜ ਹੋਊ ।"

ਸੁਹੇਵੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੁਹੇਵੇ ਡੇਰਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਕੋਈ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬੂਟਾ, ਇਥੇ, ਵਡੇ ਜੰਡ ਦੇ ਤਨੇ ਵਿਚ, ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਨਾ, ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਗਦ-ਲਘੁਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਰੱਖੀਏ ਤਦ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਪਿੱਪਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਅਜੇਹੇ ਪਿੱਪਲ, ਜੇਹੜੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਿੱਠਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਜੋ ਕਿ ਪਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਗੋਹਲਾਂ, ਬੀਜਾਂ ਸਣੇ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਤਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਯਾ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੌ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਹੀ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਵਾਕ ਸੁ-ਅਰਥਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪਿੱਪਲ ਲੱਗੂ' ਜੋ ਕਿ 'ਮੱਲ ਜਾਏਗਾ ।' ਅਜੇਹ ਪਿੱਪਲ 'ਲਗਣ' ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਮੱਲ' ਜਾਣ ਵਿਚ, ਸੌ ਡੂਢ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ, ਸੁਤੇ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਮੱਲਣ ਉਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਖ਼ਤ ਪਥਰੀਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਕੰਦਰਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋਫਾੜ ਕਰ ਸੁਟਦੇ ਹਨ । ਤਾਰੀਖੀ ਤੇ ਜਗਤ-ਬਿਖਿਆਤ ਮਿਸਾਲ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਨਿਤਾਣੇ ਦਿਸ ਆਉਂਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਪੱਥਰ-ਪਾੜੂ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ, ਕੰਬੋਦੀਆ ਅਥਵਾ ਕਾਮਭੋਜ ਦੇਸ਼ ਦਾ 'ਆਂਗਕੋਰ ਵਾਟ' ਨਾਮੀ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਗਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 'ਖਮੇਰ', ਜਾਤੀ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਨੌਂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਦੋ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ 'ਖਮੇਰ' ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਜੋਕੀ ਵੀਤਨਾਮੀ ਜਾਤੀ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਜੈ ਹੋਣ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਬੇ-ਚਰਾਗ ਹੋ ਗਏ । ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਾਨ ਮੰਦਰਾਲਯ, ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ, ਜਦੋਂ ਲੱਭਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰੇ ਸੰਗੀਨ ਮੰਦਰ ਤੇ ਫਸੀਲਾਂ ਉਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਵਿਜਈ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਭਾਗ ਇਸ ਮੰਦ੍ਰਾਲਯ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੰਨ-

ਤੋੜ ਨਾ ਸੁਟਿਆ ਹੋਵੇ। 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੇ ਇਸ ਲਘੂ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਗਲਾਂ ਸਹੀ ਹੋ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ—(੧) ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬੂਟਾ, ਬਾਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ; ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਥੇ ਡੇਰਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ (ਸੰਨ ੧੭੦੬) ਹੈਗਾ ਸੀ। (੨) ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਪਿੱਪਲ ਮੱਲ ਗਿਆ, ਜੰਡ ਮਰ ਗਿਆ ਓਦੋਂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਊ।' ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਸਰਦਾਰੀਆਂ, ਰਿਆਸਤਾਂ, ਸਣੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਖਾਲਸਾ ਦੇ, ਇਸ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬਾਲਾਦਸਤੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸੇ ਕਾ ਰਾਜ' ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ (Groupmemory) ਵਿਚ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ :

> "ਦਿੱਲੀ ਤਖਤ ਪਰ ਬਹੇਗੀ ਆਪ ਗੁਰੂ ਕੀ ਫੌਜ।
> ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ ਬਡੀ ਹੋਏਗੀ ਮੌਜ।"

੧੩. ਸੁਹੋਵੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸਤਰਤ ਰੂਪ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਛਪੀ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਅੰਤਿਕਾ ॥੧॥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਪਿੱਪਲ ਬਾਬਤ ਭਵਿਖ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

> "ਫੇਰ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ : 'ਸਿੱਖੋ ਏਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ (ਪਿੱਪਲ) ਭੀ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਸਿਖੋ।' ਸਿੱਖ ਲਗੇ ਦੇਖਣ, ਸਾਫੇ ਫਿਰੇ, ਜੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਜਰ ਨ ਆਇਆ। ਕਹਿਆ : 'ਜੀ, ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਿ, ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਨਜਰ ਨਾਹੀ ਆਇਆ।' ਤਾਂ ਫੇਰ ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ, 'ਸਿਖਾ, ਇਸ ਜੰਡ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ।' ਤਾਂ ਸਿਖ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਇਕ ਛੇ ਉਂਗਲ ਕਾ ਪਿੱਪਲ ਖੜਾ ਹੈ। ਕਹਿਆ : 'ਜੀ, ਇਕ ਛੇ ਉਂਗਲ ਕਾ ਪਿਪਲ ਖੜਾ ਹੈ'। 'ਸਿਖੋ ਇਹ ਪਿੱਪਲ ਨਾਹੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮੇ ਕਾ ਰੂਪ ਸਭ ਪਿੱਪਲ ਹੈਨ। ਪਰ ਇਸ ਮੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੀ ਜੋਤ ਬਹੁਤੀ ਹੈ। ਕੈਸੇ ਕਰਕੇ ? ਜੈਸੇ ਔਤਾਰ ਤਾਂ ਸਭੀ ਬਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਕੇ ਹੂਏ ਹੈਂ ਪਰ ਕਿਸਨਾ ਔਤਾਰ ਹੂਆ ਹੈ, ਉਸ ਮੇ ਬਿਸਨ ਭਗਵਾਨ ਕੀ ਜੋਤ ਬਹੁਤੀ ਥੀ। ਤੈਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮੈ (ਇਸ ਛੇ ਉਂਗਲੇ ਪਿੱਪਲ ਵਿਚ) ਬ੍ਰਹਮੇ ਕੀ ਜੋਤਿ ਬਹੁਤੀ ਹੈ। ਅਰੁ ਇਹ ਜੰਡ ਰਾਖਸ ਹੈ, ਪਿਪਲ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਖਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਅਲੋਪ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਜਬ ਹਮ ਪੰਜਾਬ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਆਵੇਂਗੇ। (ਭਾਵ, ਅਸਾਡਾ ਤੇਜ ਅਸਾਡੇ 'ਖਾਸ ਰੂਪ' ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਵੇਗਾ।) ਖਾਲਸੇ ਕੀ ਤੇਗ ਖੜੀ ਹੋਵੇਗੀ। (ਭਾਵ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਬਾਲਾਦਸਤੀ,

superamacy ਕਾਇਮ ਹੋਵੇਗੀ) ਪਲੀ ਪਲੀ ਖਾਲਸੇ ਕਾ ਤੇਜ ਬਧੇਗਾ । ਚਾਰ ਕੂਟ ਮੈ ਹੋਵੇਗਾ ਖਾਲਸਾ ।' (ਭਾਵ ਸਿੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੇਗੀ)।"

ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੀ ਗਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਸਿੱਖ ਯਾ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪਲੇ ਹੋਏ, ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । "ਕੈਸੇ ਕਰਕੇ ?" ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਦ ਦਾ ਆਮ ਮੁਹਾਵਰਾ, "ਕਿੰਮ ?" 'ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰ' । 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸੋਲਹ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਣ ਅਵਤਾਰ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਦੇ', ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਖੀ, ਕੇਵਲ ਸਾਖੀ ੧੧੧ ਦਾ 'ਵਿਸਤਰਤ ਰੂਪ' ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਅੰਤਿਕਾ ॥ ੧ ॥ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਜੰਡ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਹੀ ਵਰਨਣ ਵਿਸਤਾਰ ਨਹੀਂ, ਹੋਰ ਤੱਤ ਭੀ, ਜੋ ਸੁਹੇਵੇ ਫੇਰਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੇ, ਇਸ ਅੰਤਿਕਾ ॥੧॥ ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਭਾਗ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਪੋਲੀਏ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਮਰਕੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ, ਦੌਲਤਰਾਮ ਦੀ ਸਾਖੀ, ਕੁੜੀਮਾਰ ਸਿਖਣੀ, ਡੱਲੇ ਕੀ ਭਾਬੀ ਕਾ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਬੂਲਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਡੱਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੱਖਣ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਬਖਸ਼ਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼, ਰਾਮਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਿਲੋਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼, ਬਾਣੀਏ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਧੋਖਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਦਾਤ, ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਸੁਹੇਵੇ ਵਰਤੀਆਂ, ਇਸ ਅੰਤਿਕਾ ॥੧॥ ਸ਼ਾਖੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਭਾਗ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਲਿਖਣਹਾਰ ਸਾਖੀ ੧੧੧ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਖੀ ੧੧੧ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਨ, ਗਾਥਾ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਡਿੱਠੀ ਜਾਂ ਸੁਣੀ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅੰਤਿਕਾ ॥੧॥ ਸਾਖੀ ਨੂੰ 'ਅਟਪਟੀ' ਤੇ 'ਆਖੇਪਕ' ਆਖਿਆ ਹੈ ।

੧੪. ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਕਿ ਇਸ ਅੰਤਿਕਾ-ਸਾਖੀ ਦੀ ਗਦਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਹਾਂਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਲਥਾਇਆ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ 'ਅੰਤਿਕਾ-ਸਾਖੀ' ਦਾ ਲਿਖਣਹਾਰ ਕੋਈ ਸਵਤੰਤਰ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਂ-ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਖਰੜਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਿਕਾ-ਸਾਖੀਆਂ' ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਸਤਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਾਲੇ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ, ਵੱਖਰੇ, ਸਵਤੰਤਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਰੜੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਸਵਤੰਤਰ ਖਰੜਾ ਕਿ ਹੁਣ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ । 'ਆਖੇਪਕ' ਐਵੇਂ 'ਝੂਠੀਆਂ-ਮੂਠੀਆਂ' 'ਮਨੋ-ਕਲਪਤ' 'ਪਿਛੋਂ ਘੜ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ 'ਆਖੇਪਕ' ਕਹਿਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਰਹੀ, ਇਹਨਾਂ 'ਅੰਤਿਕਾ' ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ 'ਅਟਪਟੇ' ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ, ਇਸ ਉਤੇ ਬਹਿਸ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ।

੧੫. ਮਹਾਂਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਰੂਪ ਇਸ ਸੁਹੇਵੇ ਵਾਲੇ ਜੰਡ-ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

"ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਭੁ ਆਗੇ ਪੰਥ ਪਿਆਨੇ। ਤਿਸ ਦਿਨ ਸੁਮਤ ਸਾਥ ਕੋ ਜਾਨੇ।
ਅਲਪ ਮਜਲ ਕਰ ਉਤਰੇ ਜਾਇ। ਸਪਤ ਕੋਸ ਪਰ ਗ੍ਰਾਮ ਜੋ ਆਇ।
ਨਾਮ ਸੁਹੇਵਾ ਤਿਸੁ ਕੋ ਜਾਨਿ। ਉਤਰਾਯੋ ਡੇਰਾ ਸਭ ਹੂੰ ਆਨਿ।
... .
ਤਹਾਂ ਜੰਡ ਇਕ ਸਨਮੁਖ ਖਰਯੋ। ਤਿਸ ਮਹਿਂ ਚਲਦਲ ਇਕ ਲਗ ਪਰਯੋ।
ਅਵਿਲੋਕਤ ਪ੍ਰਭੁ ਬਾਕ ਬਖਾਨਾ। ਇਹ ਜਬਿ ਚਲਦਲ ਵਧਹਿ ਮਹਾਨਾ।
ਤਰੈ ਜੰਡ ਕੋ ਲੇਇ ਦਬਾਈ। ਸਭਿ ਦਿਸ਼ਿ ਤੇ ਊਪਰ ਲੈ ਛਾਈ।
ਤਬਹਿ ਖਾਲਸਾ ਵਧਹਿ ਹਮਾਰਾ। ਅਵਨੀ ਲੇ ਦਿੱਲੀ ਕੋ ਮਾਰਾ।
ਸੁਨਿਤ ਖਾਲਸੇ ਟੇਕਿਓ ਮਾਥਾ। ਧੰਨ ਧੰਨ ਤੁਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਨਾਥਾ।"

III.—੧.੩੫, ੪੪-੬੫

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਪਾਦਤ ਅਤੇ ਛਾਪੇ ਹੋਏ 'ਗੁਰ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯੋਦਯ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਟੂਕ ਦੀ ਆਖਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਇਉਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

'ਗੁਡਲੀ ਚਲਹਿ ਤੁਰਕ ਕੋ ਮਾਰਾ'

ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਕੀਤੇ ਹਨ : "ਅਜੇ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ' ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ-ਬੱਚਾ ਹੈ, (ਤਦੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ) ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲਵੇਗਾ।"

੧੬. ਇਹ ਅਰਥ ਤੇ ਤੁਕ ਉੱਕਾ ਅਯੋਗ ਹਨ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਭੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਜੇ "ਗੁਡਲੀ ਚਲਹਿ ਤੁਰਕ ਕੋ ਮਾਰਾ" ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਗਦ-ਰੂਪ ਉਲਟਾਈਏ ਤਦ ਇਸ ਤੁਕ ਦਾ ਰੂਪ ਇਹ ਬਣੇਗਾ : '(ਜਦ ਮੇਰਾ ਖਾਲਸਾ) ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲਵੇਗਾ, ਅਰਥਾਤ, ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜਯ ਕਰ ਲਵੇਗਾ, ਤਦ ਉਹ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲੇਗਾ!' ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ, ਮੇਰਾ ਖਾਲਸਾ ਅਜ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ, ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜਯ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਪਰ ਵਿਜਈ ਹੋ ਕੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਰਿੜ੍ਹੇਗਾ। ਵਿਜਈ ਗਰਦਨ ਅਕੜਾ ਕੇ, ਛਾਤੀ ਕੱਢ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਾਂਗੂ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਕੁਰਨੁਸ਼ ਕਰਦੇ ਅਥਵਾ ਸਲਾਮੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ? ਹੋਰ, ਨਾਦੇੜ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਦਸਮ ਪਾਤਸਾਹ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ, "ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਨੌ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਲਗ ਹੈ।' ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਰਨ ਵੇਲੇ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਉ, ਇਹੋ ਭਾਣਾ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ, 'ਇਨਹੁ ਤੇਜ ਛਿਨ ਮੇ ਹੋਇ ਹਾਨਾ, ਨੀਠ ਨੀਠ ਇਨ ਕੀ ਗੁਜਰਾਨਾ।' ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਉਤੇ ਝੂਠੇ ਬਚਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਹੋਰ ਖਾਲਸਾ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਰਿੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਅਤੇ ਇਕ੍ਰੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਛਾਪੇ ਹੋਏ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ

ਬਗੈਰ, ਅਸਾਂ ਜੋ ਇਕ ਦੋ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੁਸਖੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯੋਦਯ' ਦੇ ਦੇਖੇ ਹਨ, ਸਭ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ : "ਗੁਡਲੀ ਲੇ ਦਿੱਲੀ ਕੋ ਮਾਰਾ", (ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਉਸ ਭਵਿਖ ਵਿਚ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ, ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ, ਅਰਥਾਤ ਸੁਖੈਨ ਹੀ ਮਾਰ ਲਵੇਗਾ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੁਸਖਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ : "ਅਵਨੀ ਲੇ ਦਿੱਲੀ ਕੋ ਮਾਰਾ" (ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੀ ਪਿਤ੍ਰੀ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਿੱਜ-ਪ੍ਰਭੁਸਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰੇਗਾ, ਫੇਰ ਖਾਲਸਾ ਦਿੱਲੀ ਸਮ੍ਰਾਟ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੋਲਬਾਲੇ ਕਾਇਮ ਕਰੇਗਾ।) ਦਿੱਲੀ-ਵਿਜਯ ਦੀ ਭਵਿਖ-ਬਾਣੀ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹਿਬ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਹ ਭੈ ਜਾਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਅਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਅਜ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੧੭. 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ, ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ, ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਤੱਥ ਤੇ ਬਚਨ ਐਵੇਂ 'ਪੁਰਾਣਕ ਗਪੌੜੇ', 'ਮਧਕਾਲੀਨ ਗੈਰ ਸਾਇੰਸੀ' (un-scientific) ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਅਸਾਡੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ 'ਖੋਜੀ' ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸੀ ਭੌਤਕਵਾਦ ਦੇ ਡੰਗੇ ਹੋਏ ਅੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਬੁਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਤਈ ਤੇ ਅੰਤਮ ਕਸੌਟੀ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੰਨਣਾ ਅਗਿਆਨ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋਥਾ ਹਠ ਭੀ। ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਭੀ, ਉੱਚਤਮ ਬੁੱਧੀ ਜੀਵੀ, ਸਿਖਰ ਦੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਤੇ ਚਿੰਤਕ, ਅੱਜ ਉਸ ਥੋਥੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦ (Ratationalism) ਨੂੰ ਕਤਈ ਕਸੌਟੀ, ਤੱਤ ਸੱਤ ਦੀ, ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਤ੍ਰਾਰਧ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ (Intellectuals) ਨੂੰ ਔਝੜ ਪਾਈ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਲੰਮੇਰੀ ਚਰਚਾ ਛੇੜਨ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਚਤ ਹਨ, ਉਹ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭੌਤਕਵਾਦ ਤੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਆਪ ਹੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਐਵੇਂ 'ਗਪੌੜੇ' ਅਤੇ ਨਾ-ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਯੁਬਲੀਆਂ ਹੀ ਲਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਉਚਤਮ ਕੋਟੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹ-ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਕ ਹੋਰ, ਤਿੱਬਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ, ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਿ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਆਦਿ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਵਾਚ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ

ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੀ ਸਾਖੀ, ੧੧੦, 'ਨੌਹਰ ਡੇਰਾ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

"ਚੜ੍ਹੇ ਗੁਰੂ ਜੀ, ਅਗੇ ਡੇਰਾ ਬਾਗ੍ਹੀਂ ਕੋਹੀਂ ਨੌਹਰ ਕੀਤਾ ।...ਵੱਡਾ ਉਚਾ ਚਬੂਤਰਾ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਘੋੜੇ ਸਮੇਤ ਪੌੜੀਏਂ ਪੌੜੀਏਂ ਸਿਖਰ ਚਬੂਤਰੇ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ । ਓਥੇ ਮਹਿਲ ਕੇ ਕਬੂਤਰ ਸੇ ਬਹੁਤ । ਇਕ ਸਿਖ ਸੁਰਾਹੀਦਾਰ ਹੇਠੋਂ ਭੰਨਾਂ ਆਇਆ ਗੁਰੂ ਕੇ ਪਾਸ ਨੂੰ । ਸਿਖ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਆਇਕੇ ਇਕ ਕਬੂਤਰ ਮਰਿ ਗਿਆ । ਜਿਹੜੇ ਬੈਠੇ ਸੇ ਚਬੂਤਰੇ ਉਪਰ ਓਨੀ ਗੁੱਸਾ ਮੰਨਿਆ, ਕਹਿੰਦੇ 'ਸਿਖ ਨੇ ਕਬੂਤਰ ਮਾਰ ਦੀਆ' । ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ : 'ਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸਭਨੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ।' ਓਇ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਸਭ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਹੁ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ : 'ਸਭ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਗੇ ।' ਕਬੂਤਰ ਲਗੇ ਮਹਿਲ ਉਤਿਓਂ ਮਰ ਮਰ ਡਿੱਗਣ । ਹਜਾਰਾਂ ਕਬੂਤਰ ਸਨ, ਮਰ ਗਏ । ਓਨੀ ਲੋਕੀਂ ਕਹਿਆ, 'ਗੁਰੂ ਜੀ, ਇਹਨਾਂ ਕੋ ਜੀਵਾਵੋ ਜੀ ।' ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਚੋਗ ਪਾਵੋ, ਜੀਵਨਗੇ ।' ਓਨੀ ਚੋਗ ਪਾਈ ਮੋਠਾਂ ਕੀ । ਸਭਨੀ ਚੁਗੀ । ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਥੋਂ ਮੁਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਨਾ ਜੀਵਿਆ । ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਜੀ, ਏਹੁ ਭੀ ਜੀਵਾਈਏ ਜੀ ।' ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਏਸ ਨੂੰ ਚੋਗ ਪਾਓ, ਜੀਵੇਗਾ ।' ਉਹ ਭੀ ਜੀਵਿਆ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੌਹਰ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਲ ਕੇ ਬੀਚ, ਛੀਨ ਤਲਾਈ ।"

੧੮. ਤਿੱਬਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਲਗ-ਭਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅੰਤ ਨੂੰ ਬੋਧ-ਮਤ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਟੀਸੀ, 'ਪ੍ਰਤੇਕ ਬੁੱਧ' ਉਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਨਿਰਵਾਣ-ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ, ਇਸ ਸਿੱਧ ਯੋਗੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ਯ, 'ਰੇਚੂੰ' (Rechung) ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਆਪ ਇਹ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ । ਇਸ ਯੋਗੀ ਦਾ ਨਾਮ, ਮੀ-ਲਾ-ਰੇ-ਪਾ[11] (ਮਿਲਰੇਪ), ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ, ਜਨਮ ਦਾ ਨਾਮ, 'ਜੇਤ-ਸੁਨ' ਸੀ । ਇਹ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਮੀ-ਲਾ-ਰੇ-ਪਾ ਦੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਤੇ ਤੁੱਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੯੨੮ ਵਿਚ, ਇਹ ਤਿੱਬਤੀ ਯੋਗੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੰਡਨ ਵਿਚ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਮਹਾਯਾਨੀ ਬੁੱਧ-ਧਰਮ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿੱਦਵਾਨ, ਡਾਕਟਰ ਏਵਨਸ ਵੇਂਟਸ (W. Y. Evans-Wentz, M. A., D. Litt.) ਦੀ ਤਰਜੁਮਾਈ ਹੋਈ, ਛਪੀ ਸੀ । ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪ ਚੁਕੇ ਹਨ ।

[11]*Tibet's great Yogi Milarepa*, A Biography from the Tibetan, being the *Jetsun-Kahbum*, by W. Y. Evans-Wentz M. A., D. Litt., B. Sc., Jesus College, Oxford, first published by Oxford University Press, London, 1928. Second Edition, 1951 issued as Oxford University Press, paper back 1969, Printed in U. S. A. 1973.

ਇਹ ਯੋਗੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਤ੍ਰ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਯੋਗ (Black Magic) ਦਾ ਮਹਾਂਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਇਸ ਨੇ ਸੁਕਲ-ਯੋਗ, ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਹਾਨ ਤਪ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਡੀਆਂ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਸਰੇਸ਼ਟ ਪਦ, ਪ੍ਰਤੇਕ-ਬੁੱਧ-ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪੁਜਾ। ਸੁਕਲ-ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਹ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿੱਦਵਾਨ ਗੋਹਯ-ਵਿਦਿਆ-ਨਿਪੁਣ, ਪੰਡਿਤ, 'ਮਾਰਪਾ', ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਾਧੀ 'ਉਲਥਾਕਾਰ' ਸੀ, ਕਿਉਂਜੁ ਉਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੋਂ ਲੈ ਜਾ ਕੇ, ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਲਥਾਏ ਸਨ, ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ। ਪਰ 'ਮਾਰਪਾ' ਨੇ ਮੀ-ਲਾ-ਰੇ-ਪਾ ਨੂੰ ਗੋਹਯ ਕਰਣ-ਮੰਤ੍ਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਠਨ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ, ਮਾਯੂਸ ਤੇ ਅਧੀਰ ਹੋ ਕੇ, ਮੀ-ਲਾ-ਰੇ-ਪਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੱਧ ਯੋਗੀ, 'ਅੰਗ-ਗੋਗ-ਦੂਨ' ਨਾਮੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਅਸੀਂ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੀ ਸਾਖੀ, ੧੧੦, ਨੌਹਰ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਮੋਏ ਕਬੂਤਰ ਪੁਨਰ ਜੀਵਤ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ :

" 'ਅੰਗ-ਗੋਗ-ਦੂਨ' ਮਹਾਂਸਿੱਧ ਨੇ ਮੀ-ਲਾ-ਰੇ-ਪਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਣ ਬਾਬਤ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਜੁ 'ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ਯ 'ਖਮ' 'ਤਾਗਪੋ', 'ਕੋਂਗਪੋ' ਅਤੇ 'ਯਹਲਿੰਗ' ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ 'ਯੋਪੋ', 'ਦੋਸੇ', ਤੇ 'ਦੋਲ' ਦੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਸਤੂ, ਬਸਤਰ ਅਤੇ ਭੇਟਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਲੁਟ ਲਏ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਲੌਕਿਕ-ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਛਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਗੜੇ ਵਰ੍ਹਾ ਦੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਤੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲਏਂਗਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੁਕਲ-ਯੋਗ ਦਾ ਕਰਣ-ਮੰਤ੍ਰ ਸੰਸਕਾਰ ਪਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ, ਜੋ ਕਿ ਤੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ।' ਮੈਂ (ਮੀ-ਲ-ਰੇ-ਪਾ) ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੂੰ, ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ, ਬਹੁਤ ਧਿਕਾਰ ਪਾਈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲੌਕਿਕ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰਨਾ ਕੋਲੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਸੁਕਲ-ਯੋਗ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਸਕ ਤੇ ਪਾਪ-ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਯਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ—ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਅਵੱਗਿਆ ਸਮ ਹੀ ਬੱਜਰ ਪਾਪ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਉਂ ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ-ਪੱਥ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਤੋਂ ਭੀ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਗਿਆ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਲੌਕਿਕ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਯੰਤ੍ਰ-ਸਾਮਗਰੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਚਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ

ਮੰਜ਼ਲ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, 'ਯੋਪੋ' ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ । ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਗੜੇ ਵਰ੍ਹਨ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਤੇ ਘਨਘੋਰ ਅਰੰਭ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਗੜੇ ਡਿੱਗਣ ਲਗੇ ਤਦ ਉਹ ਬੁੱਢੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਦੁਹੱਥੜ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਣ ਲਗ ਪਈ ਅਤੇ ਇਉਂ ਕਹੀ ਜਾਵੇ, 'ਹਾਏ ਹਾਏ, ਜੇ ਮੇਰਾ ਖੇਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਲ ਭਰ ਪੇਟ ਕਾਹਦੇ ਨਾਲ ਭਰਾਂਗੀ ?' ਇਹ ਵਿਰਲਾਪ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੋ ਗਿਆ । ਮੈਂ ਇਸ ਬੁੱਢੀ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਧੱਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮੱਥ ਸਾਂ. ਆਪਣੇ ਸਿਰ (ਜਾਦੂ ਉਲਟੇ ਪੈਣ ਕਾਰਨ) ਭਾਰੀ ਕਸ਼ਟ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਲੈ ਕੇ ਭੀ, ਮੈਂ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਝਟ-ਪਟ, ਭੋਇੰ ਉਤੇ, ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵਾਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭੋਇੰ ਕਿਹੜੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਕੁਰਲਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ, 'ਮੇਰਾ ਖੇਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ', ਅਤੇ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਇਕ ਤਿਕੋਣਾ ਜਿਹਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵਾਹ ਦਿੱਤਾ । ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਤਿਕੋਣ ਉਤੇ ਇਕ ਲੋਹ-ਪਰਾਤ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਇਕਾਗਰ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਖੇਤ ਦੀ ਗੜੇਮਾਰੀ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ । ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਖੇਤ ਦੀ ਤਿਕੋਣ, ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਨੁੱਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਮੈਂ ਲੋਹ-ਪਰਾਤ ਨਾਲ ਢਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਿਆ, ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਈ । ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੜੇਮਾਰੀ ਬੰਦ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ, ਇਲਾਕਾ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਕੀ ਡਿੱਠਾ ਕਿ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਉਤੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ, ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਖੱਡਾਂ ਖਾਲ਼ੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ । ਕੇਵਲ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਦਾ ਖੇਤ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ।...ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸਾਂ, (ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਵਲ) ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਭੇਡਾਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਅਜਾਪਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬਾਲ-ਪੁਤ੍ਰ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਇੱਜੜ ਗੜੇਮਾਰੀ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਸਭ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਅਗੇ ਤੋਂ ਲਾਮ 'ਅੰਗ-ਗੋਂਗ-ਪਾ' ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਯਾ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਤੋਂ ਲੋਕ ਬਾਜ਼ ਆ ਜਾਣ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਬਾਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ । ਇਉਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਗੜੇਮਾਰੀ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਕਰਾਈ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ, ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਾਸੀ, ਲਾਮ ਅੰਗ-ਗੋਂਗ-ਪਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਰੇ ਪਏ ਪੰਛੀ ਦੇਖੇ ਜੋ ਮੈਂ ਚੁਕ ਲਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰੇ ਪਏ ਪੰਛੀ ਭੀ, ਅਤੇ ਕਈ ਚੂਹੇ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਰੇ ਪਏ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਚੁਕ ਲਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਰਦਾ ਜਨੌਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ, ਮੇਰਾ ਟੋਪ, ਮੇਰਾ ਕੰਬਲ ਤੇ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਨਕੋ-ਨਕ ਭਰ ਗਈ । ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਮਰੇ ਹੋਏ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ 'ਅੰਗ-ਗੋਂਗ-ਪਾ' ਦੇ ਅਗੇ ਲਿਆ ਢੇਰੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ : 'ਹੇ ਪੂਜਯ ਗੁਰੂ, ਮੈਂ ਇਥੇ ਤਤ੍ਵ-ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚਲ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ

ਉਤੇ ਰਖ ਲਈ ਹੈ । ਮੈਂ, ਨੀਚ ਪਾਪੀ ਉਤੇ ਦਇਆ ਕਰੋ', ਅਤੇ ਇਉਂ ਕਹਿ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੀਰ ਵਹਿ ਤੁਰਿਆ । ਤਦ ਲਾਮ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਦੇਖ, ਅਧੀਰ ਨ ਹੋ । ਅਸੀਂ ਪੰਡਿਤ ਨਾਰੋਪ ਗੁਰੂ ਤੇ ਮੈਤ੍ਰੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੋਰ ਪਾਪੀਆਂ, ਨਾਰਕੀਆਂ ਦਾ ਛਿਨ ਵਿਚ ਉਧਾਰ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੋਪੀਏ ਨਾਲ ਇਕ ਪੱਥਰ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ, ਅਨੇਕਾਂ ਪੰਛੀ, ਇਕੋ ਵੇਲੇ, ਉਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਜਿਤਨੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ, ਪੰਛੀ, ਭੋਇੰ-ਚਰ, ਜੋ ਕਿ ਗੜੇਮਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਜਨਮ ਤੇਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣਗੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੂੰ ਬੁੱਧ-ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਂਗਾ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਰਕਾਂ ਤੇ ਰਸਤਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਆਂਗਾ । ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ, ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ, ਧੀਰਜ ਦਿਓ । ਪਰ ਜੇ ਤੇਰੀ ਸੰਸ਼ਯ-ਨਵ੍ਰਿਤੀ ਕਿਵੇਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਸੱਤਯ-ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖ ।' ਇਉਂ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ (ਲਾਮ) ਕੁਝ ਪਲ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਚੁਟਕੀ ਵਜਾਈ । ਝਟ-ਪਟ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਪੰਛੀ ਤੇ ਚੂਹੇ ਆਦਿ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਡ ਗਏ ਯਾ ਖੁੱਡਾਂ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਏ । ਮੈਨੂੰ ਤਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਲਾਮ ਬੁੱਧੀ-ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।"[12]

[12] He had been thinking of sending for me, but now that I was come myself, it was very good, indeed and due to the Lama's benediction and grace. He said further, "I have a number of pupils who come from Kham, Tagpo, Kongpo and Yarlang, but on their way hither, through the depredations of those lawless folk, of the Repo and Yemo, of Dol, they are stripped of the scanty store of gear with which they set out for this place in order to pursue their studies. I, therefore, request thee to go and punish these lawless folk by launching a hail storm on their fields. When thou hast done this I will bestow upon thee the initiation and consecration thou desirest."

"I now bitterly repented the fate that had put such an accursed power into my hands, making me the means of wreaking vengeance by doing hurt to life and property. I had come here in search of the 'Saving Truth' and here was again being asked to work harm and do an evil deed. If I refused, I should be disobeying a Guru, or, at least, one whom I intend to take for my Guru—almost as heinous

੧੯. 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਨਿਰਭੂਸ਼ਿਤ ਤੇ ਸਰਲ, ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜੇਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਬੁੱਧੀ-ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਨ ਰਹਿ ਚੁਕੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿਖਰ ਚੋਟੀ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਚਿੰਤਕ, ਐਵੇਂ 'ਅਟਪਟੀਆਂ' ਜਾ ਨਿਰਾਧਾਰ ਵਹਿਮ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ, ਡੱਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਨ (ਸਾਖੀ ੮੭), "ਡਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤ ਸਭੋ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਲਾਵਾਂਗੇ, ਤਦੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਜਾਣੂਗਾ।" ਹੋਰ, ਸਾਖੀ ੬੭, 'ਛਤਿਆਣੇ ਡੇਰਾ', ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੈ, "ਗੁਰੂ ਜੀ ਧਨੁਖ ਸਾਥ ਬਾਨ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਕੀ ਓਰ ਬੱਦਲ ਹੋਇ ਆਇਆ, ਘਟਾ ਹੋਇ ਆਈ, ਲਗਾ ਗਲ੍ਹਿਆਂ (ਗੜ੍ਹਿਆਂ) ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਪਵਣਿ। ਵੇਰਾੜ (ਬਰਾੜ ਜੱਟ) ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਮਾਲ੍ਹ (ਦਰਖਤ) ਹੇਠ ਨੂੰ ਭੰਨਾਂ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਮਾਲ੍ਹ ਨੂੰ ਭੰਨਾਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਓਥੇ

---

a sin as to refuse to obey an actual Guru, and, in addition, I should lose all opportunity of obtaining the Teachings. And so I decided that I must go, that I had no choice. Accordingly, I set forth, provided with the necessary appertenances and reaching the scene of my intended deed. I took lodgings in the house of an old women, in the Yepo, country. Just as the hailstorm was about to burst, as the lightening flashed and the thunder growled and first hailstones were about to fall, the old women, my hostess, began to beat her breast and weep, saying, "Alas ! what shall I have to live on if my crops are destroyed by the hail ?" This was too much for me. I could not bear to be so cruel to this poor old woman, so at imminent risk, I reguested her quickly to draw a plan of her field, 'Oh, my field is like this', she cried in a despairing tone, at the same time describing a triangular figure with an elongated end. I immediately covered the figure with an iron pan, in my mind shielding it from the hail, so that it escaped destruction, all except a tiny corner, which protruding beyond the covering pan, was devastated by a gust of wind. "When the storm was over, on going out to look on the country, I saw the slopes above the valley all furrowed into ravines, the erstwhile luxuriant fields utterly laid

ਹੀ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹੇ ਖੜੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਘੋੜੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੋਏ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੀਰ ਕਰ ਛੋੜਿਆ। ਘੋੜੇ ਕੇ ਸਿਰ ਪਰ ਕੀ। ਉਥੋਂ ਕੋਸ ਭਰ ਸਾਰੇ ਮੀਂਹੁ ਪਇਆ ਗਲ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਓਥੇ ਹੀ ਡੇਰਾ ਕਰ ਦੀਆ।"

੨੦. ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਵਿਦਿਆ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਅਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰਣਾਲੀ ਤੋਂ, ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀਆਂ, ਪੂਰਬ ਦੇਸਾਂ, ਵਾਸੀਆਂ ਉਤੇ, ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰੂ ਪੈ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਬੀ ਮਨ-ਆਤਮਾ ਹੀਣ-ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਅਸਾਡੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤਬਕੇ ਉਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ, ਹਾਲੀ ਤਕ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਧਰ ਹੁਣ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ, ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ, ਨਵੀਨ ਨੀਹਾਂ ਉਤੇ ਉਸਰ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਜੇ ਤਕ,

---

waste, all except the old woman's field, which was quite fresh and green. But the corner of the field, corresponding to the corner of the plan which, protruding beyond the covering-pan had been devastated by wind, was demaged by the hail and flooded with water. Ever afterwards, this field—except for its protruding corner which had been flooded—escaped any hail-storm which visted that neighbourhood. And it is said that the old woman was exempted from payment of the hail-tax (imposed on behalf of the hail-exorcising Lamas) on all of the fields save the corner. On my way back, I met an old shepherd and his child who had lost their herd in the flood. By them I sent word to the people of the country-side, enjoining upon them to refrain thenceforth from ill-treating or robbing Lama Ngogpa's disciples or adherents, on pain of being visited who had caused the destruction. After this, the people of these two places were so profoundly impressed with the phenomenal power of same Ngogpa, that they became his devoted followers and faithfully served him. As I came along the way, I picked up some dead birds, which I found all by themselves under a bramble bush and numbers

ਬਹੁਤਾ ਅਸਾਡੇ ਉਤੇ ਪਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਬੌਧਕ ਸਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਬਾਲਾਦਸਤੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵਿਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਜਤਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਅਰੰਭਿਆ, ਇਸ ਰਾਹ ਉਤੇ ਕਦਮ ਪੁਟਣੇ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ[13]। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਅਸਾਡਾ, ਸਾਡੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ,

---

of other birds and some rats, which I found dead on the road until I had my cap and the lap of my robe full. There I laid in a heap before Lama Ngogpa and appealed to him thus : "O, Reverend Teacher, I came here expecting to find the Holy Doctrine, but have been compelled to heap up sin upon sin. Have pity on such a terrible sinner", and I burst into bitter tears. To this, the Lama replied, "Be not despairing, there is no cause whatsoever for such abject fear. We, the followers of Naropa and Maitri (two Indian Buddhist Yogis of the 14th century who imigrated to Tibet on the destruction of Nalanda by Bakhtiar Khilji) possess those Truths which can save the greatest of sinners in the twinkling of an eye—just as one single stone flung from a sling, serveth to frighten a hundred birds simultaneously. All those sentient creatures, and these birds and beasts, which have been killed on this occasion by the hail-storm shall be born again as thy foremost disciples when thou shalt attain to Buddhahood. Till that time cometh, I shall put forth my Power so as to prevent their falling into hell or into lower states of being. Therefore, be at ease But if thou still doubt, let me prove the truth of what I say, thus". For a few minutes, he sat silent with closed eyes, then he snapped his fingers. In a trite, all the dead birds and rats which I had collected, revived, and made off to their several nests and holes. I now perceived that the Lama himself was a Buddha."—American *Paperback*, *ibid*. pp. 117-119.

13. ਸੰਨ ੧੯੩੨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੈਂਮਬ੍ਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਪੂਜਯ ਉਸਤਾਦ, Dr G. D. Broad ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ : "ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ, ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਖਿੱਧ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪੂਰਬ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ?" ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਉਤਰ ਕੋਈ ਨ ਦਿਤਾ। ਕ. ਸ.

ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀਆਂ, ਗੁਰ-ਬਿਲਾਸਾਂ, ਪੰਥ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਂ, ਸੂਰਜ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਂ, ਗੁਰਵਾਕਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਗੌਰਵਤਾ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ, ਅਣਗਹਿਲੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਅਣਜਾਣਤਾ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ, ਸਵਾਲ ਅਵੱਸ਼ ਉਠੇਗਾ ਕਿ ਇਹ 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ', ਜੋ ਕੁਛ ਭੀ ਹੈ, ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ (historical credibility) ਹੈ ? 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਉਤੇ ਇਕ ਪੰਛੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ" ਨਾਮੀ ਇਹ ਲੇਖ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ, ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤਰ, ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

੨੧. 'ਹਿਸਟਰੀ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਭੀ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਬੋਧ (concepts) ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਇਕੋ ਅਰਥ ਦੇ ਧਾਰਨੀ, ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ ? ਮੁੱਢਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੈ। ਇਤ+ ਹਾਸ, 'ਇਉਂ ਹੋਇਆ ਸੀ'। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ, ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰ-ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ 'ਕਾਲ', 'ਸੰਸਾਰ' ਮਨੁਖ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਪਰਯੋਜਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਾਡੇ 'ਪੁਰਾਣ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਪੁਰਾਣ ਪੰਚਲਕਸ਼ਣਮ', ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਯੁਗਾਰੰਭ ਤੇ ਯੁਗਾਂਤਰ, ਦਿੱਬ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ, ਲੀਲਾ-ਕਰੀੜਾਂ, ਸ਼ਕਤੀ-ਮਹਿਮਾ, ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ, ਵਿਸਤਾਰ, ਵਿਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਤ, ਪ੍ਰਾਲਯ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਰਨਣ ਸਭ 'ਗਾਥਾ' ਕਥਾ, ਕਹਾਣੀ ਹੈ, 'ਇਤਿਹਾਸ' ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਹਿਸਟਰੀ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਹਿਸਟਰੀ (History) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਰਥ, ਭਾਵਾਰਥ, ਅਸੀਂ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ, ਅਜੋਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। 'ਹਿਸਟਰੀ', ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, 'ਲਿਖ ਲੈਣ', 'ਨੋਟ ਕਰ ਲੈਣ', 'to record' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ। ਉਂਜ 'ਹਿਸਟਰੀ' ਸੰਸਾਰ, ਦੇਸ਼, ਜਾਤੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਜੀਵ, ਜੰਤੂ ਬੂਟਾ ਬਨਸਪਤਿ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੀ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਸੰਕਲਨ, ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ, ਵਰਨਣ, ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਪਰਵਾਣ ਹੈ। ਅਸੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, 'ਹਿਸਟਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। 'ਇਤਿਹਾਸ', 'ਹਿਸਟਰੀ' ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਗ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਕੌਮ, ਗਰੋਹ, ਜੱਥਾ ਕਬੀਲਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ, ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ-ਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ, ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਲਿਖਣ-ਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਣ ਹੀ ਪਰਵਾਣ ਹੈ। ਇਹ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਜਾਂ 'ਹਿਸਟਰੀ' ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਭੀ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਣ ਜਾਂ ਹਿਸਟਰੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਾਤੀਆਂ, ਜੱਥੇ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ, ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵਾਕਿਆਤ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਨਣ ਤੋਂ

ਵਰਤਮਾਨ ਲਈ ਸੱਤਿਆ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਲਈ ਚਾਨਣ, ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤੀਯ-ਅਰਦਾਸ (congregational prayer) ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸਮੁਚੀ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼-ਸਤ, ਅੰਡ-ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਪਨ (capsule of essences) ਇਸ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। 'ਹਿਸਟਰੀ' ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ, ਮਨੋਰਥ, ਪਰਯੋਜਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਯੂਰਪੀਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਤ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਅਸੀਮ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ। 'ਤੋਯੰਭੀ, (Arnold Toynbee) ਆਪਣੇ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿਧ ਗ੍ਰੰਥ *History* ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

> "ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਖੋਜ-ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਲਭਦ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਫੈਲਾਓ ਅਤੇ ਸਘਨਤਾ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਪੜਤਾਲ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਉੱਥਾਨ, ਵਿਕਾਸ, ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਹਿਮ ਕਿ ਉਹ ਅਗਿਆਨ, ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਹੈ, ਨਿਰਮੂਲ ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਤਸਲੀਮ ਕਰਨਾ ਭੀ ਹੁਣ ਅਵੱਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਸਾਧ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੁ ਇਹ ਤਿਮਰ-ਅੰਧਕਾਰ ਉਸ ਦਾ ਅਥਾਹ ਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ।"[14]
>
> ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਸ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਹਠ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਾਅਰਥ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ('legitimate aim of their intellectual persuit') ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਕਈ 'ਖੋਜੀ' ਪੜਚੋਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਕਿ ਹਿਸਟਰੀ ਦਰਪਨ ਹੈ, ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ, ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ। ਹੁਣ ਜੇਮਸ, ਪਾਵਲੋ, ਹੇਗਲ, ਮਾਰਕਸ, ਫਰਾਇਡ, (James, Pavlov, Hegel, Marx, Freud) ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੁ ਨਾ ਤਾਂ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਚਯੁਤ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ-ਰੂਪ (perdurable, well-definđ) ਤੱਥ ਅਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਲਭਦ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋਣੇ ਸੰਭਵ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਦਰਸਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਦਰਪਨ ਆਪ ਤੱਥ ਘੜਦਾ ਤੇ ਸਿਰਜਦਾ ਭੀ ਹੈ, ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਘੜੇ ਘੜਾਏ ਤੱਥ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ-ਯੋਗ ਹੈ। ਅਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ

---

[14] "The broadening of the historian's field of enquiry and the multiplication of his sources and the raising of his standards of technique have made it impossible for him to shut his eyes as to his own ignorance. They have also taught him that his ignorance is incurable, because it is infinite."

ਕਿ 'ਦਰਪਨ ਦੋਸ਼' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ (*e. g.* Heinrich von Treitschke) ਕਿ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਮੁਖ-ਧਰਮ ਭਵਿਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕਈ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੱਤ੍ਵ, ਇਸ ਦੇ ਗੌਹਯ-ਅਰਥ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਪਰੇ ਪਰੇਰੇ, ਆਦਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ (*e.g.* Bardyaev Nieubahr, Toynbee)।

ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਹੁਣ ਸਭ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਕਿ ਤੱਕ ਤੇ ਕੀਮਤ (fact and value), ਵਰਨਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ, ਸੱਤਯ ਤੇ ਮਤਿ, ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਅੱਡਰੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਤੰਤਰ, 'ਕੇਵਲਯ' ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਇਸ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹਨ ਕਿ ਉੱਤਮ, ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ, ਰਾਇ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ, ਉਸ ਰਸੋਈਏ ਵਾਂਗਰ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚੋਂ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚੋਂ ਦਾਲ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠਾਂ ਭਰ ਕੇ ਤੌੜੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਚੌਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਕੰਕਰ ਚੁਣੇ, ਨਾ ਚੌਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਨਯ ਅਨਾਜ ਆਦਿ ਦੀ ਛਾਂਟੀ ਕਰੇ, ਨਾ 'ਕੇਸਰੀ', ਦਾਲ, ਜੋ ਕਿ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ, ਖਾਣ ਨੂੰ ਸ੍ਵਾਦਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਅੰਗ-ਪੰਗ ਕਰ ਸੁਟਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਰ ਭੀ ਸੁਟਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕਢ ਸੁਟੇ ਅਤੇ ਨ ਹੋਰ, ਜ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਕੇ ਸੁਕਾਏ ਹੋਏ ਦਾਣੇ ਪਛਾਣੇ, ਕਢੇ, ਨਾ ਲੂਣ, ਘਿਓ, ਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਰਲਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਚੁਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪਕਾਵੇ, ਪਰ ਕਹੇ ਕਿ 'ਆਓ, ਬੜੀ ਸ੍ਵਾਦਿਸ਼ਟ ਸ੍ਵਾਸਥਕ ਖਿੱਚੜੀ ਤਿਆਰ ਹੈ'—"ਖਾਵੋ ਸਾਰੇ ਰਲ ਮਿਲ ਭਾਈ", ਉਹ ਰਸੋਈਆ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਵੜਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਇਹੋ ਗਤੀ ਅਸਾਡੇ ਕਈ 'ਨਿਰਲੇਪ', 'ਨਿਰੀਖਕ', (objective scientific) ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਸਾਡੇ ਖਰੜੇ-ਢੂੰਡੂ (documents-hunters) ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ-ਵਾਚੂ (documents interpreters) ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਭੀ ਗਿਆਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਰੜੇ ਯਾ ਲਿਖਤ ਦੀ ਉਕਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ-ਲਿਖਾਰੀ ਲਈ, ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਹਥ-ਆਈ ਲਿਖਤ ਨੂੰ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਂਹ ਪ੍ਰਤਿਭਾ-ਆਸ਼੍ਰਿਤ, ਨੀਝਾਂ, ਕਿੰਤੂਆਂ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਢਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ: (੧) ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਨੀਝ ਕਿ ਖਰੜੇ ਯਾ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਜੋ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਤੱਥ, ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ, ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਹੈ।

(੨) ਹਰ ਇਕ ਖਰੜਾ ਯਾ ਲਿਖਤ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ, ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਅਦੁੱਤੀਯ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ, ਨਿਜੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਤੇ ਰਮਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਸਭ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ; ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਹੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਅੰਗ-ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਉਸ ਖਰੜੇ ਯਾ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜੀਵਤ ਸੰਤਾਨ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ, ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਹਿੱਤ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। (ਇੱਕ), ਅਸਾਡੇ 'ਕੁਝ' 'ਖੋਜ-ਵਿਦਵਾਨਾਂ' ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਭੀ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿ ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੬੫ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਈ ਸੌ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਲ, ਹਸਨ-ਅਬਦਾਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ, ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਇਤਿਹਾਸਕ-ਖੋਜੀਆਂ' ਨੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਭੀ, ਇਹ ਘੋਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰਾ, ਸੰਕੇਤ, ਸਿੱਧਾ ਯਾ ਟੇਢਾ, ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਵਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ (ੳ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ 'ਦਿਲੀਸ'; ਦਿਲੀਸ਼ਵਰ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਠੀਕਰ ਭੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ? (ਅ) ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੀ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹੀ, ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ, ਨਿਰੰਤਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਮੂਹਿਕ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਯਾਦ-ਦਾਸ਼ਤ, ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ : "ਚਲੋ-ਚਲਾਈ ਹੋ ਰਹੀ, ਗਡ ਗਡ ਉਖੜੇ ਮੇਖ। ਲੱਖੀ ਨਿਗਾਹੀਆ ਲੈ ਚਲੇ, ਤੂੰ ਖੜਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ।" ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਧੜ ਨੂੰ ਲੱਖੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ, ਨਿਗਾਹੀਆ, ਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਕੇ, ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਲੈ ਗਏ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਹੈ, 'ਤੂੰ ਖੜਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ।' ਇਹ 'ਤੂੰ' ਜਿਹੜਾ ਸਾਵਧਾਨ ਤੇ ਤਤਪਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਾਰਾ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਗੌਹ ਨਾਲ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਕੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਤੂੰ ਖੜਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ।' ਇਹ 'ਤੂੰ' ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਫ਼ਤਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਵਹਾਬ ਬੋਹਰਾ ? ਸ਼ਾਹੀ ਜੱਲਾਦ, ਸੱਯਦ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ? ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਕੁਤਵਾਲ ਜੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਆਤਮਕ ਔਜ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਿਛੋਂ, ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ, ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਦਲ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ ਸੀ ? ਨਤੀਜਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਢੋ, ਪਰ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਸਹੀ। ਨਾ ਸੋਚਣਾ, ਨਾ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰੀ ਜਾਣੀਆਂ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਤੇ ਖੂੰਖਾਰ ਧੱਕਾ, ਅਨਿਆਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? (ੲ) ਹੋਰ, ਪਰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ

ਭੱਟ-ਵਹੀ', 'ਤਲੌਂਡਾ ਪਰਗਣਾ' ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਕੀਰਤਪੁਰੋਂ, ਸੰਨ ੧੭੬੫ ਵਿਚ, ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਚਾਲੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ, ਰੋਪੜ ਕੋਲੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਸਰਹਿੰਦ, ਪੰਜ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਪਾਏ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਕਿਸੇ 'ਭੱਟ-ਵਹੀ' ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਲਿਖਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਭੀ ਤਾਂ ਅਸਾਡੇ 'ਖੋਜੀ' ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਹੇਠਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਤ-ਨਵੀਆਂ 'ਖੋਜਾਂ' ਪਿਛੋਂ ਪਰਚਾਰਣ। (ੳ) ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਹੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ, ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਪਾਂਡੇ, ਅਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਵੱਡੇ ਤੀਰਥ ਉਤੇ, ਆਏ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੋਹਿਤ ਪਾਂਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੈ। ਕੀ 'ਭੱਟ' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਹੀਆਂ ਹਨ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਤ ਸਨ ? ਕੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪਾਂਡੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਯਾ ਅਨਯ ਯਜਮਾਨਾਂ ਬਾਬਤ ਭੀ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ? ਕੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਥਾ 'ਭੱਟਾਂ' ਦੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਰੱਖਣ ਬਾਬਤ ਹੈ ? (ਅ) ਇਹ ਵਹੀਆਂ, ਪਿਛਲੇ ਤੀਹ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਉਰੂਜ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਧਨ ਜਗੀਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾ ਬਣੀਆਂ, ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ? (ੲ) ਕੀ ਤੀਰਥਾਂ ਉਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਾਂਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਕਿ ਇਹ 'ਭੱਟ-ਵਹੀਆਂ' ਇਕ ਰੂਪ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਨ, ਕਦੇ ਆਖੇਪਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ, ਕਿਸੇ ਆਸ਼ੇ, ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ? (ਸ) ਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਦ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਵੇਂ ਲੁਕੀ ਰਹੀ ? ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਮਾਰੀ ਤਦ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਦਹਾਕੇ ਹੀ ਬੀਤੇ ਸਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਰਹਿੰਦ ਵਾਸੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸੰਮਤਸਰ, ਸੰਨ ਈਸਵੀ ੧੬੭੫ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਵਿਚ, ਅਜੇ ਸਰਹਿੰਦ ਜੀਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਜੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਕੋਲੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਗੁਪਤ ਭੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਇਹ ਆ ਕੇ ਦਸਦਾ ਕਿ ਅਮਕਾ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਭੀ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰੋ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੇ ਲਿੱਦ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਥੌਹ ਪਤਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਥੜ੍ਹੇ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕਾਇਮ ਹਨ, 'ਜਿਥੇ ਬਾਬਾ ਪੈਰ ਧਰੇ ਪੂਜਾ ਆਸਣ ਥਾਪਣ ਸੋਆ' ਪਰ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ,

ਥੜ੍ਹਾ ਇਸ ਕਥਿਤ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? (ਹ) ਸਾਰੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਗਰੇ ਤਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੁਕਾਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ, ਕਾਇਮ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਝੂਠਾ ਅਡੰਬਰ ਕਿਸ ਨੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਰਚਿਆ ਤੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ-ਜਗਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ? (ਕ) ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੮੩੦-੪੩ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੋਮਾਂ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪੜਚੋਲ, ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਜਿਹੜਾ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਟੋਹ ਦੱਸੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੈਥਲ, ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਦੇ ਸਨ। ਇਹ 'ਭੱਟ-ਵਹੀਆਂ' ਦੇ ਮਾਲਕ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕੈਥਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਉਂ ਚੁੱਪ ਰਹੇ ? ਅਤੇ ਇਸ ਅਨਮੋਲ ਕੀਮਤੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਜੰਦਰੇ ਕੁੰਜੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਅਕਰਾਮ ਨਾ ਲਏ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੁਫਤ ਹੀ ਅਸਾਡੇ ਸਿਖ ਖੋਜੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ? ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਬੜਾ ਉਚਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ : 'ਅਕਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸੇਵੀਐ ਅਕਲੀ ਪਾਈਐ ਮਾਨੁ', ਉਥੇ ਕਪਿ-ਬੁੱਧੀ, ਮੱਖੀ ਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ, ਪਰਬੁਧੀ ਅਧੀਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਭੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ : 'ਅਕਲੀਂ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਬੁਝੀਐ।' ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀ, ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪਰ ਸਿੱਖੀ, ਪੰਥ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਪ੍ਰਤਿ ਕੁਚੇਸ਼ਟਾ-ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਬਤ ਇਹ ਗੁਰੂਵਾਕ ਹੈ, 'ਹੋਰਿ ਗਲਾ ਸੈਤਾਨੁ।' ਸਟਾਲਿਨ (Stalin) ਦਾ ਬੱਜਰ, ਮਹਾ ਪਾਪ ਇਹ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਿਟਲਰ ਵਾਂਗਰ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਬੰਦੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਮਰਵਾ ਸੁੱਟੇ ਅਤੇ ਇਉਂ ਘਲੂਘਾਰਾ, ਕੁਲਨਾਸ਼, ਜਾਤੀ ਨਾਸ਼ (genocide) ਆਸੁਰੀ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਘੋਰ ਪਾਪ ਇਹ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ, ਨੇਕ-ਨਾਮੀ, ਪਤਿ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ, ਅਲੋਪ ਕਰ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਝੂਠੀਆਂ, ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਗਾਥਾ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮੜ੍ਹ ਦਿਤੀਆਂ, ਨਵੀਆਂ ਹਿਸਟਰੀਆਂ ਰਚ ਕੇ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਝੂਠ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਗ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਤੇ ਗੌਰਵ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼, ਗਿਲਾਨੀ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਵਿਖ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਟੇਢ, ਵਕਰਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਉਤਸਾਹਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਵਿਚ ਇਕ ਭੁਲੀ ਵਿਸਰੀ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰਨ ਹਿਤ, ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਜਾਂ ਖਾਧ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਣਾ ਲੋੜਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਭੁਲ

ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਕੀ ਆਖੀਏ ?

੨੨. 'ਹਿਸਟਰੀ' ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਥਿਤ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਦੁਰ-ਉਪਯੋਗ ਬਾਬਤ ਜੋ ਉਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ :

(੧) 'ਹਿਸਟਰੀ' ਯਾ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਦਾ ਕੋਈ ਇਕੋ ਇਕ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਬੱਝਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਹਿਸਟਰੀ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਤੇ ਤੌਰ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਤੱਤ-ਸੱਤ, ਸੰਸਾਰ, ਮਨੁਖ-ਗਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਸਰਪਣੀ (historical process) ਦੇ ਬਾਬਤ ਕਿਹੜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਅਣਜਾਣੇ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਹਿੰਦੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ, ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਸਾਰ ਹੈ, ਕਾਲ ਕੇਵਲ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੀ ਭੁਖ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਵਰੋਹ, ਉਪਸਰਣੀ ਰੂਪ, ਮਾਯਾ ਤੇ ਅਧਿਯਾਸ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ੁਧ ਇਤਿਹਾਸ ਮੰਨੇਗਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਾਕਿਆਤ ਨਿਗਾਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗਾਥਾ, ਕਥਾ, ਕਹਾਣੀਆਂ। ਭੌਤਕਵਾਦੀ ਤੇ ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਕੇਵਲ ਆਰਥਕ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਸੰਘਰਸ਼ (class-struggle) ਨੂੰ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਹ, ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ, ਮੰਨ ਕੇ ਵਾਕਿਆਤ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਕੀਯ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ (Materialistic Dialectics) ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਜਕੜੇਗਾ। ਮਨੁਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਚਲਾਇਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ, ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੋਣੀ (teleological and theological view) ਨੂੰ ਧਰੁਵਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜੇਗਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਥਵਾ ਹਿਸਟਰੀ ਨੂੰ ਸਵੰਭੂ ਜਲਵਾ ਸਵੀਕਾਰਨ ਵਾਲਾ (Existentialistist, Humanist, Phenomanologist) ਹੋਰ ਹੀ ਹਿਸਟਰੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਉਕਰੇਗਾ, ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਕਲਪਤ, ਏਕਾਕੇਂਦ੍ਰਿਤ, ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਉਚਤਮ ਰੂਪ ਵਲ ਵਿਕਾਸ ਮਿਥਣ ਵਾਲਾ (Totalitarian Communist) ਅੰਤਮ ਸਮਾਜ-ਵਿਧਾਨ, ਇਸਲਾਮ, ਆਦਿ, ਹਿਸਟਰੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੇਗਾ। 'ਇਤਿਹਾਸ' ਇਕ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਇਤਿਹਾਸ ਹਨ। "ਮਨ ਹਠਿ, ਬੁਧੀ ਕੇਤੀਆ।"

(੨) ਦਰਪਣ-ਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸ, ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨ-ਬਿਨ ਨਿਜ ਵਿਚਾਰ, ਨਿਸ਼ਠਾ, ਰੁੱਚੀ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰੱਖ ਕੇ ਹਿਸਟਰੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਘੋਰ ਭਰਮਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, "ਨੀਰ ਬਿਰੋਲੈ ਖਪਿ ਖਪਿ ਮਰਤਾ।" "ਪੰਡਿਤ ਵਾਚਹਿ ਪੋਥੀਆ ਨਾ ਬੂਝਹਿ ਵੀਚਾਰੁ ॥ ਅਨ ਕਉ ਮਤੀ ਦੇ ਚਲਹਿ ਮਾਇਆ ਕਾ ਵਾਪਾਰੁ ॥" ਜੋ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਨਾ ਦੇਣ ਅਤੇ

ਨਾ ਹੀ ਭਾਵਾਰਥ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਵਾਕਿਆਤ ਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੱਥ ਆਏ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਸਾਧਕਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਗੁੰਦਣ ਸਵਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਢ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਛਾਯਾ-ਮੰਡਲ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਾਰ-ਪਕਸ਼ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਜੂੜ ਉਤੇ ਰੱਖਣ ਤਦ ਉਹ ਸ਼ੁਧ, ਨਿਰਲੇਪ ਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਦਰਸਾ ਦੇਣਗੇ, (objective history), ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਤੇ ਮੱਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ, ਬਿਗਾਨਿਆਂ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਾਨਾ ਰਾਇ, ਮੰਦ-ਮਤਿ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆਪ ਭੀ ਫਸ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਫਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਊ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨ-ਉਕਤਾਊ (boring and dull) ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਦਰਪਣ-ਇਤਿਹਾਸ' ਇਕ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਅਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਤੱਥ ਤੇ ਵਾਕਿਆਤ ਤਾਂ ਅਸੰਖਾਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਚੁਣਨੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਗੰਢ-ਚਿਤਰਾਵਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਸੇਧ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਦਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਨਿਸ਼ਠਾ, ਪੂਰਵ-ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਲਾਂਭੇ ਰਖਣਾ, ਸਰਾਸਰ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਾਰਥ ਯਤਨ ਜਾਂ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਭੀ ਭੰਬਲਭੂਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਗਧੀ-ਗੇੜ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਮਨ ਕੀ ਮਤੀ ਕੇਤੀਆਂ, ਪਏ ਫਿਰਨ ਅਸਗਾਹ ਗੋਤੇ ਖਾਹਿ ਨ ਨਿਕਲੈਂ' ਗੁਰਵਾਕ ਤਾਂ ਹੈਨ ਹੀ, ਪਰ ਮਾਰਕਸ, ਫਰਾਇਡ, ਯੂੰਗ (Marx, Freud, Jung) ਆਦੀ ਧੁਰੰਧਰ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ ਭੀ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ।

੨੩. 'ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀ' ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕੂਤ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਅਜੋਕੇ ਵਿਦਿਅਕ-ਖੋਜ (Academic Research) ਦਾ ਬੁਖਾਰ, ਤਾਪ, ਜਿਹੜਾ, ਅਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੂੰ, ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਬਤ ਭੀ ਇਕ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਦਿਤੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕਿਰਿਆ (Research), ਸਾਇੰਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ, ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਅਵੱਸ਼ ਯਾ ਸਰਬ-ਸਰੇਸ਼ਟ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੯੨੬ ਵਿਚ, ਬਿਰਮੰਘਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਅਥਵਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਲਾਰਡ ਸੇਸਿਲ ਆਫ ਚੇਲਵੁਡ (Lord Cecil of Chelwood) ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:

"ਜੇ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਤਦ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਰ ਭੀ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ; ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿ ਅਸਾਡੇ

ਕੋਲ ਹਨ, ਵਿਦਿਅਕ ਚਾਨਣ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ।...ਇਹ ਖੋਜੀ ਵਿੱਦਵਾਨ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਜੀਵਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ।"[15] ਮਿਸਟਰ ਜੈਕ ਬੈਨੇਟ, ਮਗਦਾਲੇਨ ਕਾਲਜ, ਆਕਸਫੋਰਡ (Magdalene College Oxford) ਦਾ ਇਕ ਟਿਊਟਰ, ਇਤਿਹਾਸ-ਅਧਿਆਪਕ ਹੁਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ "ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ, ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ (ਅਸਾਡੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਿਆ) ਇਕ ਗੁੜਾ ਜਰਵਾਣਾ ਹੈ।"[16] ਅਤੇ ਉਹ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਕੀਟ-ਕ੍ਰੀੜਾ' (ant-heap activity) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹ-ਸਤ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ ਹੈ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ, ਜੋ 'ਬੀ. ਫਿਲ' (Bacheler of Philosophy) ਦਾ ਨਵਾਂ ਕੋਰਸ, ਸੰਨ ੧੯੬੨ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਧਾਰ ਅਧਯਨ (guided reading) ਅਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਹੀ ਗੌਰਵਮਈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

੨੪. 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਜੁ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥਿਕਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੂਲੰਕਣ ਹੋ ਸਕੇ :

(੧) ਪੂਰਵ-ਕਲਪਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ, ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਨਵਮ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗੁਰੂ, ਪਰਾਭੌਤਕ, ਅਗੰਮੀ ਪੁਰਖ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਆਤਮਕ ਕਦ-ਕਾਠ ਸੰਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਡੇਰਾ ਤੇ ਕਿਤੇ ਉਚੇਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਜੈਪੁਰ ਬਾਬਤ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ 'ਮਨੁੱਖ-ਗਤੀ ਤੋਂ ਉਤੇ ਹੈ'[17] ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤ੍ਰਾਧਿਕਾਰੀ 'ਸਵਾਈ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਹਨ, ਉਵੇਂ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਮਤ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮ੍ਰਿਤੂ ਲੋਕ ਦੇ ਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਾਲ-ਰਹਿਤ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਲੋਕ ਦੇ

---

15 "If research is valuable, the existence of researchers is even more valuable. Without such men as our great researchers there can be no brilliancy, for it is these men who give to the whole work of a University the inspiration without which it cannot really exist." *Annual Address*.

16 "Our research is a tyrant" In a talk in the *Third Programme* of B. B C. London, 1964.

17 ਜ਼ਿਵਾ ਅਜ਼ ਇਨਸਾਨ ਅਸਤ।

ਵਾਸੀ ਹਨ, 'ਮਰਦ ਅੰਗਮੜੇ' (more than Man)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਾਥਾ, ਬਗੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੰਮੀ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਫਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਜ਼ਹੂਰ ਵਿਚ ਆਏ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਤੇ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

(੨) ਇਹਨਾਂ 'ਸਾਖੀਆਂ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ, ਸ਼ੁੱਧ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ, ਸਰਲ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਗੁਰੂ-ਗਾਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਭੂਸ਼ਣੀਕਰਣ ਦੇ ਤਾਂ ਜੁ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਹ ਸੇਧ ਮਿਲ ਸਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਪਾਠਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ, ਆਪਣੇ ਮਨ, ਬੁਧੀ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰ ਸਕੇ।

(੩) ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੱਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗੜੀ ਦੇ ਪਰਾਣ (elan) ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਭੌਤਕ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ (Materialistic Dialectics) ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਚਮਤਕਾਰੀ, ਕਰਤਾਰੀ ਪੁਰਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਕਾਰਲਾਇਲ (Carlyle) 'ਹੀਰੋ' (Hero) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਤਵਾਰੀਖ ਰਚਣ ਵਾਲੇ, ਤਵਾਰੀਖ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰਖਣ ਵਾਲੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਰਬੋਤਮ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੀ ਸਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

(੪) ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਜਾਤੀ (genere) 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦਾ ਓਹੋ ਪਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ 'ਸੂਤ੍ਰ'[18] ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਥੋਹੜੇ ਤੋਂ ਥੋਹੜੇ ਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਾਰ ਵਰਨਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਬਿਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਭੂਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਠਕ ਆਪ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਐਸੇ ਸੂਤ੍ਰ-ਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਫੈਲਾਓ, ਵਿਸਤਾਰ ਅਨੁਰੂਪੇ ਅਤੇ ਇਉਂ ਇਸ ਅਨੁਰੂਪਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ-ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਸੰਕਲਨ ਸੰਚਾਰ ਕਰੇ। ਅਸਾਡਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿੱਦਿਆ-ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Education) ਵਿਦਿਆ-ਗ੍ਰਹਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਵਣ, ਮੰਨਣ ਨਿਧਿਯਾਸਨ, 'ਸੁਣਿਆ, ਮੰਨਿਆ, ਮਨਿ ਕੀਤਾ ਭਾਉ।' 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਦੀ ਪਰਿਜਾਤੀ (genere) ਸ੍ਰਵਣ, ਮੰਨਣ ਦੇ ਪੜਾਅ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹੋਏ ਜਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਿਥ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ 'ਨਿਧਿਯਾਸਨ ਦੇ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਪੁਜਣ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਪੌੜੀ, ਸਹਾਰਾ, ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੇਖਕ, ਪਾਠਕ ਦੀ ਨਿਜੀ ਕਰਤਾਰੀ-ਸ਼ਕਤੀ (creativity) ਵਿਚ ਵ੍ਯਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

੨੫. ਇਉਂ ਸਮਝਿਆਂ, ਵਿਚਾਰਿਆਂ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥਿਕਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲ ਤੇ ਸਥਾਨ ਉੱਚਾ ਤੇ ਦੁਰਲਭ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

---

[18] अल्पाक्षम संदिग्धं सारविद्वशतो मुखम् । अस्तोभमनद्यं च सूत्रविदु ॥

'ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ'
ਦਾ
ਸ਼ੁੱਧੀ ਪਤ੍ਰ

ਸਫ਼ਾ/ਪੈਰਾ,	ਸਤਰ,	ਅਸ਼ੁੱਧ,	ਸ਼ੁੱਧ
੩,	੨੩, ੨੬, ੨੮,	ਸੰਨ ੧੮੧੧,	ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ
੪,	੧੫,	ਵਿਯਈ,	ਵਿਜਈ
,, ,	੨੧, ੨੩, ੨੪,	ਸੰਨ ੧੮੧੧,	ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ
੭,	੧,	ਪਿਛਲਗਾ,	ਪਿਛਲਗ
,, ,	ਫੁਟਨੋਟ ਸਤਰ, ੨,	ਲੋਗਨ ਪੂਜੈ,	ਲੋਗ ਨਾਂ ਪੂਜੈ
੧੦,	੭,	ਸਾਖੀ (੨॥),-	ਸਾਖੀ ॥੨॥
੧੧,	ਆਖਰੀ,	ਸਾਖੀ ੧੧੧,	ਸਾਖੀ ॥੧੧੧॥
੧੨,	੧,	ਸਥਾਪਦੀ,	ਸਥਾਪਤੀ
੧੪,	੧,	ਲਾਹਰ,	ਲਹੌਰ
੧੮,	੬/੧੩,	ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ,	ਕਿਤੇ
੧੯,	੧੭,	ਸਾਖੀ ੧੧੧,	ਸਾਖੀ ॥੧੧੧॥
,, ,	੫,	ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰ।,	ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰ,
,, ,	੭,	ਸਾਖੀ ੧੧੧,	ਸਾਖੀ ॥੧੧੧॥
੨੧,	੧੦,	Ratationalism,	Rationalism
੨੭,	ਫੁਟਨੋਟ, ਸਤਰ ੧੫,	being visited,	being visited by the same
੨੭,	ਫੁਟਨੋਟ ਸਤਰ, ੧੮,	same Ngogpa	Ngogpa
੨੮,	ਫੁਟਨੋਟ ਸਤਰ, ੧੦,	imigrated,	immigrated
,, ,	ਫੁਟਨੋਟ ੧੩,	Dr. G. D. Broad,	Dr. C. D. Broad
੩੦,	੧,	ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ	ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦਿੰਦੇ
,, ,	੧੦,	ਵਿਕਾਸ,	ਵਿਕਾਸ ਨੇ
੩੧,	੫,	ਅਦਿਸਟ,	ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ
,, ,	੭,	ਤਕ,	ਤੱਥ
੩੬,	੪,	ਜੁੜ,	ਜੁੜੇ

TEJ PRINTING PRESS